АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIII

2002

кн. 2

Списанието публикува статии и съобщения за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековна археология, нумизматика, сфрагистика, предлага кратка информация за новооткрити или новопостъпили в българските музеи находки, помества отзиви и рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, също и информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 36000 знака (20 стандартни машинописни страници) вкл. научния апарат.

Научният апарат се представя по т. нар. оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транскрипция на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат според азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви букви - *а, б, в* и т.н или *a, b, c* и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието й в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответния том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: "- В" или съответно "- In", а издателят се обозначава след заглавието.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956a: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село. - Исторически преглед, 1956, 5, 94-107.

Велков 1956b: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, да бъдат номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително и при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Желателно е обозначението на линеен мащаб. Графичните илюстрации да не бъдат по-големи от формат А4 и да издържат намаление, а снимките - не по- големи от 13 х 18 см. Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те се обозначават с арабски цифри.

Резюмето на статиите и съобщенията да бъде максимално информативно, а като обем да представлява около 1/8 от текста им.

Ръкописите се представят на дискета на версия Win Word заедно с една разпечатка и илюстративен материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. Приемат се само напълно комплектовани ръкописи.

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA w Poznaniu
sd. 431 267 III
02 PAŹ. 2002

Археологически институт с музей
на Българската академия на науките

АРХЕОЛОГИЯ

год. XLIII

2002

кн. 2

Археология ISSN 0324-1203
Орган на Археологическия институт с музей - БАН
Списанието е основано през 1959 г.

Главен редактор: Васил Николов

Редакционен съвет: Хенриета Тодорова, Георги Китов, Людмил Гетов, Александра Милчева, Димитър Овчаров, Людмила Дончева, Йорданка Юрукова

Редакционна колегия: Станислав Станилов (зам.-главен редактор), Мария Гюрова (секретар), Явор Бояджиев, Диана Гергова, Георги Кузманов, Живко Аладжов, Николай Овчаров, Иван Йорданов, Василка Герасимова

Литературен редактор: Мария Узунова
Дежурен редактор: Станислав Станилов

Arheologia (Sofia)
Journal of the Institute of Archaeology with Museum - Bulgarian Academy of Sciences
This journal has been published since 1959.

Editor-in-Chief: Vassil Nikolov

Editorial Board: Henrieta Todorova, Georgi Kitov, Ljudmil Getov, Alexandra Milcheva, Dimitar Ovcharov, Ljudmila Doncheva, Jordanka Jurukova

Editorial Committee: Stanislav Stanilov (vice-editor-in-chief), Maria Gurova (secretary), Javor Bojadzhiev, Diana Gergova, Georgi Kuzmanov, Zhivko Aladzhov, Nikolaj Ovcharov, Ivan Jordanov, Vassilka Gerassimova

Typeset Editor: Maria Uzunova
Critic reader: Stanislav Stanilov

Адрес на редакцията: Археологически институт с музей, Съборна 2, София 1000
факс: 988 24 05, e-mail: aim-bas @techno-link.com
Address: Institute of Archaeology with Museum, 2 Saborna Str., Sofia 1000
fax: 988 24 05; e-mail: aim-bas @techno-link.com

На корицата:
Централната плочка от диадемата на Преславското съкровище. Злато, емайл, X в.
Снимка: Марио Филипов
On the cover:
Preslav hoard, the central plate of the diadem. Gold, enamel. 10th century.
Photo: Mario Filipov

©Археологически институт с музей, 2002

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

Александър Бонев. Култови предмети от Северозападна Тракия от късната бронзова и началото на ранната желязната епоха 5
Росина Костова. Манастирът в Тузлалъка, Преслав: нов поглед 13

СЪОБЩЕНИЯ

Васил Николов. Антропоморфна пластика от късноеолитното селище Любимец 25
Даниела Агре. Класификация на керамиката от тракийски могили в Етрополско (V-IV в. пр. Хр.) 33
Николай Марков. Декоративен фрагмент от късноантичен шлем от Северозападна България 42

ДИСКУСИИ

Стойчо Бонев. Византийска ли е една от крепостните стени на Велики Преслав? 48

ОТЗИВИ И РЕЦЕНЗИИ

Александър Бонев. М. Русева. Тракийската култова архитектура в България. Ямбол, 2000, 201 с. 52
Димитър Овчаров. Н. Тулешков. Архитектурното изкуство на старите българи. Средновековие, 1. София, 2001, 170 стр. + ч. б. и цв. илюстрации 55
Николай Овчаров. Т. Тотев. Керамичната икона в средновековна България. София, 2001, Академично издателство "Проф. Марин Дринов", 160 с. + 99 табла 56

ПРЕГЛЕД

Мария Рехо. Експозиционна дейност на Археологическия институт с музей през последното десетилетие на XX век 60
Татяна Кънчева-Русева. Научна конференция "75 години Исторически музей" в Нова Загора 66
Сергей Торбатов. Научни публикации на специалисти от АИМ-БАН и катедрите по археология в СУ "Св. Климент Охридски" и ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" през 2001 г. 68
Мария Узунова. Защитени дисертации 72

CONTENTS

STUDIES

Alexander Bonev. Cult Objects from the Late Bronze Age and the Beginning of the Early Iron Age in Northwestern Thrace 5
Rossina Kostova. The Monastery of Tuzlaluka in Preslav Reconsidered 13

REPORTS

Vassil Nikolov. Anthropomorphic Figurines from the Late Neolithic Site at Lyubimets 25
Daniela Agre. Classification of the Pottery from the Thracian Mounds in Etropole Region (5th – 4th c. BC) 33
Nikolaj Markov. A Decorative Fragment from a Late Antique Helmet from Northwestern Bulgaria 42

DISCUSSIONS

Stoicho Bonev. Is it Possible to Date One of the Veliki Preslav Defensive Walls to the Byzantine Period? 48

REVIEWS

Alexander Bonev. М. Русева. Тракийската култова архитектура в Тракия. Ямбол, 2000, 201 с. Dimitar Ovcharov. Николай Тулешков. Архитектурното изкуство на старите българи. Средновековие, 1. София, 2001, 170 стр. с ил. 52
Dimitar Ovcharov. Н. Тулешков. Архитектурното изкуство на старите българи. Средновековие, 1. София, 2001, 170 стр. + ч. б. и цв. илюстрации 55
Nikolai Ovcharov. Т. Тотев. Керамичната икона в средновековна България. София, 2001, Академично издателство "Проф. Марин Дринов", 160 с., 99 табл. 56

NEWS

Maria Reho. Exhibitions at the Archaeological Institute with Museum in the Last Decade of the 20th Century 60
Tatiana Kancheva-Russeva. A Conference "75 Years Museum of History in Nova Zagora" 66
Sergej Torbatov. Scientific Publications of Specialists from AIM-BAS and the Departments of Archeology at Sofia and Veliko Tarnovo Universities in 2000 and 2001 68
Maria Uzunova. Dissertations 72

Култови предмети от Северозападна Тракия от късната бронзова и началото на ранната желязна епоха

Александър Бонев

В памет на Богдан Николов

През късната бронзова епоха (края на второто хилядолетие пр. Хр.) от двете страни на Дунав, в тясната ивица, включена между устията на реките Тиса-Драва на запад и Жиу-Огоста на изток, се развива изключително богатата и интересна Култура на инкрустираната керамика по Долния Дунав (КИКДД). Като най-важна част от Карпато-дунавския раннотракийски културен комплекс[1], тя изиграва решаваща роля във формирането на тракийската материална култура от първото хилядолетие пр. Хр. Най-богатото местонахождение на тази своеобразна "речна цивилизация" се намира в Северозападна България - некрополът при Орсоя, Ломско, където в периода 1969-1979 г. са разкопани 343 гроба с кремация (Филипов 1974, 12; Филипов 1978, 9; Bonev 1999, 2-33; Shalganova 1995, 291-309). В тях бяха открити изключително ценни предмети. В следващите редове ще се спра на тези, с които са свързани определени култови представи.

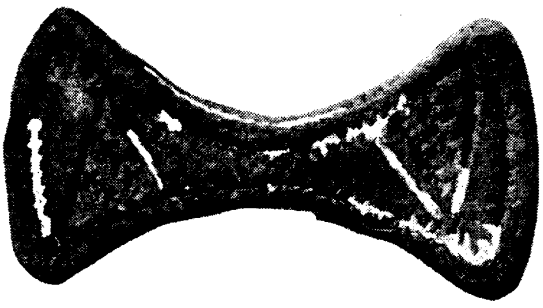

Обр. 1. Некропол при Орсоя, Ломско. Керамичен модел на двойна брадва (лабрис)
Fig. 1. Orsoja necropolis, Lom region. Clay model of a double-axe (labrys)

Керамичен модел на двойна брадва, тип лабрис, с дължина 7 см (обр. 1). Украсен е с врязан орнамент, изпълнен в техниката на фалшивия шнур. Този модел е неоспоримо доказателство, че сред носителите на КИКДД е бил разпространен култът към двойната брадва, имащ южен егейски произход. Един от първите учени, обърнал внимание на функциите и ролята на двойната брадва в живота на егейското общество, е А. Евънс, който подчертава и съществуването на специални "светилища на двойната брадва" (Evans 1921, 423-447). Според Р. Дюсо (Dussaud 1919, 338-345), през един ранен етап е било почитано небесно божество, което е имало за символ и атрибут двойната брадва. По-късно - през класическата епоха - атрибути на Зевс Долихен са отново двойната брадва и мълнията. Той извежда името на легендарния лабиринт на о. Крит от "лабрис", която е лидийска дума. От традицията е известно, че брадва с две остриета е носила и Иполита - царицата на амазонките, убита при схватка с Херкулес. Явно е, че двойната брадва, освен като атрибут на божеството, е била и символ на върховната власт. Според мен, в разглеждания случай тя е изпълнявала почти същите функции. Освен това, в редица случаи двойната брадва е била поставяна и върху т. нар. Рог на посвещението. Пендлбери смята, че в Егейския свят двойната брадва е имала две основни функции: като жертвен дар или като обект на култ (Пендлбери, 1950, 291). От късно-минойските паметници се вижда, че тя е била носена от служителите на култа или най-често от жени, но никога не е била изобразявана в ръцете на мъжко божество, затова не може да бъде приемана за символ на мълниите и гръмотевиците. Поради това той предполага, че първоначално брадвата е била използвана при жертвоприношения, а по-късно се е превърнала в символ на култа и негов обект.

Находки от Микена и о. Кипър свидетелстват, че лабрисът е бил свързан и с астралните култове - почитането на Слънцето и Луната (Dussaud 1919, 387, fig. 287; Nikolau 1976, 40-41; Dickenson 1974, 109-120).

Култът към Слънцето е бил широко разпространен и сред племената, носители на

[1] *Към Карпато-дунавския раннотракийски културен комплекс се отнасят следните култури: Тей, Вербичоара (развитите им фази), Монтеору, Витенберг, Отомани - Фюзешабон, КИКДД, както и златното съкровище от Вълчитрън, Плевенско.*

КИКДД. Изобразяването на соларни знаци се среща много често в орнаменталната система на керамиката от Орсойския некропол (Бонев, 1988, 49, 50, 51, табл. 6 и 7). Като най-типични примери в това отношение могат да бъдат по-

Обр. 2. Некропол при Орсоя, Ломско. Керамичен кантарос със соларен знак
Fig. 2. Orsoja necropolis, Lom region. Clay kantharos with a solar sign

сочени два предмета - кантарос със соларен знак с десет лъча, изработен чрез техниката на отнемане на фона (обр. 2) и керамичен модел на култова масичка от гроб № 41 (обр. 3). Спо-

Обр. 3. Некропол при Орсоя, Ломско. Керамична култова масичка от гроб № 41
Fig. 3. Orsoja necropolis, Lom region. Clay tripod from grave № 41

ред разкопвача Т. Филипов върху нея в изправено положение е била поставена антропоморфна фигурка (т. нар. идол със свастиката (Филипов, 1976, 17-29, табл. XIII).

Сред култовите предмети, открити в некропола при Орсоя, специално внимание заслужават орнитоморфните съдчета (обр. 4). Много изследователи смятат, че са представени водни птици. Според мен това е без особено значение - важното е, че те изобразяват птици и че е налице своеобразна проява на култа към двойната брадва във възможно най-абстрактната и

Обр. 4. Некропол при Орсоя, Ломско. Зооморфни съдчета (птици)
Fig. 4. Orsoja necropolis, Lom region. Zoomorphic vessels (birds)

опосредствена форма. Ще се опитам да обоснова това становище като привлека Пилоския надпис № 13 (Б. Тп. 316 ф. 49), в който се съдържат сведения за разпределението на даровете, предназначени за култовете на различните божества (Лурье 1957, 361-365). В този надпис присъства съществителното πελικαν или πελικα, което буквално означава "имащ брадва" (от тази дума по-късно идва наименованието на птицата пеликан). С. Я. Лурье превежда следващата дума πελικαιον като негов (на имащия брадва - б. м.) храм. Ако знак № 82 от същия надпис се прочете като "ИА", което е и най-вероятното, се получава πελικανια или "див гълъб". Изображенията на гълъби или изобщо на птици се срещат много често върху олтари от микенската епоха и според С. Я. Лурье в случая става дума за женско божество, съответстващо на по-късната богиня Афродита (Лурье 1957, 365). Връзка между почитането на птицата (гълъба?) и двойната брадва се вижда и от саркофага от Агия Триада на о. Крит, от едната страна на който при жертвената процесия са изобразени две птици (гълъби?), кацнали върху лабриси (Evans 1921, 440, fig. 317). Може да се предположи, че въпросните орнитоморфни съдчета от Орсойския некропол също олицетворяват почитано от местните племена женско божество, имащо функциите на по-късната Афродита. Култът към това божество е възникнал под Южноегейско

влияние. Така може да бъде обяснена и внезапната поява на орнитоморфните съдчета, които на практика нямат аналози в предходното културно развитие на ареала, заеман от племената, носители на КИКДД. Това мое становище

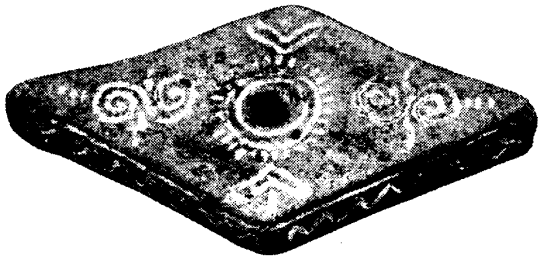

Обр. 5. Некропол при Орсоя, Ломско. Ромбовиден модел на култова брадва (?) или амулет (?)
Fig. 5. Orsoja necropolis, Lom region. Lozengeshaped model of a double-axe (?) or amulet (?)

се потвърждава и от модела на лабриса, както и от съда във формата на рогата птица, открит в гроб № 227 от Орсоя (Филипов 1976, табл. LXIX). В последният случай е налице идеята за имащия безспорно южен произход Рог на посвещението, който е бил тясно свързан с двойната брадва.

Досега се приемаше, че модели на двойната брадва са и предметите с ромбовидна форма, често богато украсени с типични за КИКДД орнаменти (обр. 5). В Орсойския некропол са открити общо 6 такива предмета с дължина от 7 до 10 см (Филипов 1976, 14, обр. 14, табл. XXX, XLIV, LI, LXXIV). До момента обаче, не е известна нито една двойна брадва, направена от метал, която да има ромбовидна форма, а и такава брадва би била крайно нефункционална. Според мен, предназначението на ромбовидните предмети от Орсойския некропол трябва да се осмисли по съвсем друг начин.

В своята монография, посветена на обреда на обезсмъртяването в Древна Тракия, Д. Гергова се спира на мита за смъртта на Дионис-Загрей (Гергова 1996). Детето-бог било разсечено с жертвена махайра от седемте титани на седем парчета, след като предварително било залъгано с играчки, за да не се противопоставя на смъртта и да я понесе по-леко. Подобно на жертвените животни най-напред било прерязано гърлото му, а след това трупът бил сварен, изпечен и изяден. Митът е стар и представя титаните като изпълнители на ритуален акт на култово жертвоприношение (Гергова 1996, 77). Те отишли при детето-бог, покрити с гипс и носещи маски от бяла глина. За да го разсеят, те му дали играчки: огледало, конус, кукла със свързани крайници, ашици и ромб.

Особен интерес представляват последните три от въпросните играчки, а именно: ромбът, куклата и ашиците. Смятам, че откритите в Орсойския некропол ромбовидни предмети могат да бъдат свързани именно с мита за Дионис-Загрей. По всяка вероятност те са изпълнявали функциите на амулети (всичките имат в средата си отвор за окачване или пък са били използвани като детски играчки). Струва ми се, че това е единственото логично обяснение на тези странни предмети, появили се внезапно в Културата с инкрустирана керамика по Долния Дунав.

Тук ще отделя повече внимание на втория предмет - куклата. Според Д. Гергова "сходно между библейския разказ и прераждането на човека в Дионисиевия мит е наличието на гли-

Обр. 6. Некропол при Орсоя, Ломско. Антропоморфна статуетка
Fig. 6. Orsoja necropolis, Lom region. Anthropomorphic figurine

нена кукла с подвижни крайници, с която титаните залъгали Дионис. Факт е, че в погребенията чрез трупоизгаряне от късната бронзова епоха в Северозападна Тракия се появяват глинените фигури на Великата Богиня-Майка, но още по-интересно е обстоятелството, че със

UNIWERSYTECKA BIBLIOTEKA Poznaniu

северно-тракийската традиция могат да се свържат и странните глинени кукли с подвижни крайници в атическите некрополи от началото на ранножелязната епоха" (Гергова 1996, 83).

И така, в случая става въпрос за антропоморфни или т. нар. камбановидни статуетки, типични за КИКДД (обр. 6). Ще се спра по-подробно на свързаната с тях проблематика. Те се появяват в ареала на тази култура, впрочем както и орнитоморфните съдчета и ромбовидните предмети, без да имат типологически предшественик. Повечето изследователи са единодушни, че прототипът на тези статуетки може да бъде потърсен при т. нар. Богини със

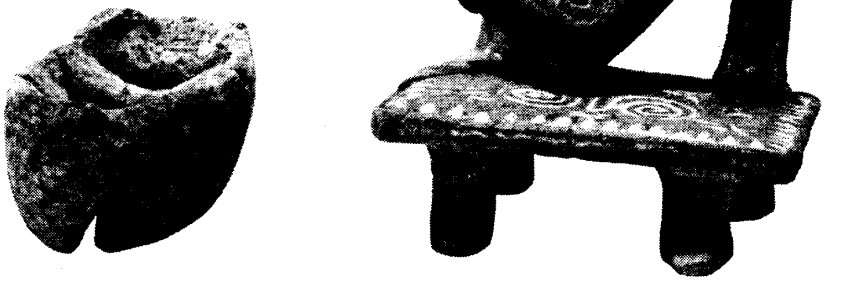

Обр. 7. Некропол при Орсоя, Ломско. Култова сцена от гроб No 310
Fig. 7. Orsoja necropolis, Lom region. Cult scene from grave № 310

змиите от минойския Крит и че те са се появили благодарение на силното минойско-микенско влияние в този район (Dumitrescu 1961, 330). Други, като Г. И. Георгиев, защитават тезата за тяхната едновременност (Георгиев 1961, 72). Според мен, статуетките от Долния Дунав са производни на тези от о. Крит от периода на Новите дворци и представят Великата Богиня-Майка именно в нейния минойско-микенски вариант - като покровителка на плодородието, владееща растителното царство, символ на вечното възраждане, но в същото време и зловеща царица на Отвъдното, държаща в двете си ръце извиващи се змии (Попов 2000, 33). Великата Богиня-Майка запазва превъзходството си и в религията на Ахейска Гърция, тя продължава да царува над цялата природа и хората, като постепенно се уточнява във функционално отношение. Например в табличките от Пилос често се споменават "двете царици" (ванаса), въплъщаващи матроналния и виргиналния аспект на женското начало и се асоцират с култа на Посейдон, в случая носещ титлата "цар" (ванакс). В действителност "двете царици" съвсем точно отговарят на по-късните елински богини Деметра и Персефона, и се приобщават или към този възрастен бог, или към дете, или към юноша (Попов 2000, 55). Илюстрация на последното е известната скулптурна група от слонова кост, открита в Микена и представляваща две седнали жени и между тях момченце. Тя е наречена "Божественият младенец с кърмачките" и се датира към XIV в. пр. Хр. (Сидорова, 1972, 202, обр. 215). Според мен именно в концепцията за "двете царици" като по-късна функция на Великата Богиня-Майка се крие и обяснението на интересната "култова сцена" от гроб № 310 в Орсойския некропол (табло IV). Върху керамичен стол ("трон"), украсен със сложен врязан геометричен орнамент (обр. 7), в легнало положение е поставена антропоморфна статуетка. Зад "трона" има два керамични модела на лодки, без украса (запазен е само единият). Предметите са били поставени в урната между изгорелите кости (Филипов 1974, 15). Фактът, че Великата Богиня-Майка има отношение към децата, а оттук и връзката ѝ с мита за детето-бог Дионис Загрей, се потвърждава от изследванията на румънските учени. В. Думитреску смята, че Богинята е била детска закрилница, тъй като такива антропоморфни фигури често пъти са намирани в детски гробове в некропола при Кърна (Chicideanu-Sandor, Chicideanu 1990, 63; Шалганова 2001). Преди да приключа с въпроса за антропоморфните фигури от Орсоя като изображения на Великата Богиня-

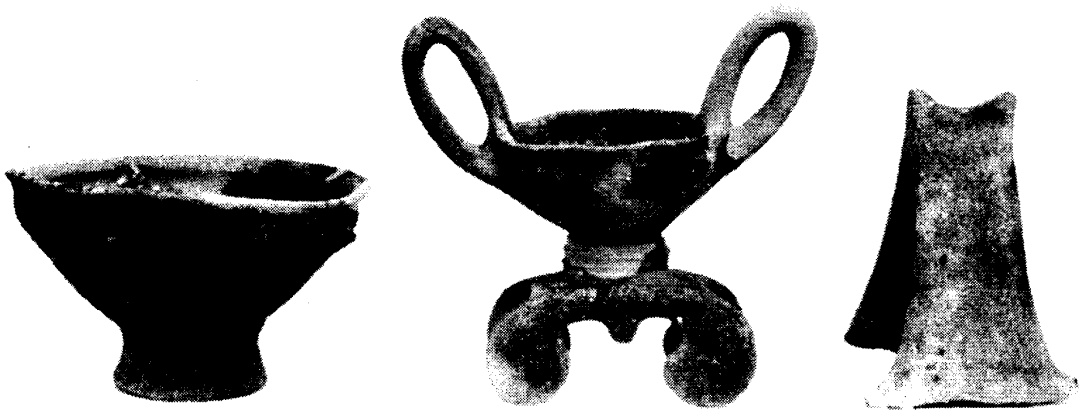

Обр. 8. Лом. Колективна находка на керамични съдове
Fig. 8. Lom. Collective find of ceramic vessels

Майка в различните й превъплъщения, ще посоча, че в Елевзина момчето-младенец, което е обект на грижи от страна на двете богини-царици (ванаси), се нарича Демофон или Триптолем, но по-важното в случая, е как мъжкият елемент прави опити да балансира тяхното влияние (Попов 2000, 56).

И така, освен с ромбове и кукли-статуетки, детето-бог е било залъгвано и с ашици. Такъв предмет е намерен сред керамичните съдове от колективната находка от Лом (обр. 8), открита през 1985 г. при изкопни работи в южната част на града и съдържаща четири предмета (Бонев, Стоичков 1994, 83-85). 1. Двойна плоска дръжка с трапецовидна форма и дъговидно вдлъбване в горната част, принадлежаща на т. нар. чаши с рогати дръжки, които са известни от светилището в м. Багачина край Сталийска махала, Ломско. По нея има следи от вторично изпичане. 2. Купа с пресечено-конусовидна горна част и четири симетрично разположени триъгълни пъпки под ръба на устието. 3. Кантарос с пресечено-сферично тяло. 4. "Подставка" със сложна профилация. В горната си част има кух цилиндър с три релефни концентрични кръга, а в долната - конусовидна пъпка. Повърхността й е сиво-черна и много добре загладена. По форма "подставката" наподобява ашик.

Колективната находка може да бъде датирана към началото на ранножелязната епоха XI-X в. пр. Хр. (Бонев, Стоичков 1994, 84-85). Въпреки че не е известно точното разположение на находките в момента на откриването им, не подлежи на съмнение, че предметът с форма на ашик действително е бил "подставка", върху която е поставян кантаросът, тъй като дъното му напълно пасваше в горната част на кухия цилиндър.

По какъв начин може да бъде интерпретирана тази находка" Според мен, не подлежи на съмнение, че тя е била поставена в яма. Дали това е било култова яма, подобна на тези, открити в светилището в м. Багачина, или е налице символичен гроб" Да поддържам последното твърдение ми дават основание както отсъствието на данни за други ями в района, така и още един интересен факт: предметите са били умишлено повредени още в древността. Върху купата личат редица отчупвания по ръба на устието, едната дръжка на кантароса е счупена, както и фрагмент от кухия цилиндър от издадената част на "подставката", а дръжката е била поставена отделно от тялото на ча-

Обр. 9. Светилището в м. Багачина, Ломско. Керамична чаша с рогати дръжки и соларен знак от вътрешната страна
Fig. 9. Sanctuary site in Bagachina, Lom region. Ceramic cup with horn-like handles and a solar sign on the interior

Обр. 10 Светилище в м. Багачина, Ломско. Купа с рогата дръжка
Fig. 10. Sanctuary site in Bagachina, Lom region. Ceramic bowl with a horn-like handle

Обр. 12. Светилище в м. Багачина, Ломско. Гърне с три конусовидни израстъка на дъното
Fig. 12. Sanctuary site in Bagachina, Lom region. Jar with three conical projections on the base

шата. Според мен това има отношение към обреда на разчленяване на тялото - обред на обезсмъртяване чрез унищожаване на материята, подробно разгледан в различните му аспекти от Д. Гергова (Гергова 1996, 76-83).

Нови данни за култовите практики и вярвания през ранножелязната епоха предоставиха проучванията на светилището в м. Багачина край Сталийска махала, Ломско (свещеният хълм на трибалите). Тук бяха намерени керамични съдове, произхождащи от тракийски ями и ямни комплекси, чиито форми, украса, контекст и уникалност без съмнение подсказват употребата им в церемонии, свързани със слънчевия култ[2]. Сред тях особено внимание заслужават: 1. Чаша с една висока лентеста дръжка, излизаща от ръба на устието и прикрепена към най-издутата част на тялото. В горната си част има две рогчета, а отстрани по две пъпки (обр. 9). От вътрешната страна на дъното има соларен знак, състоящ се от кръг и седемнадесет лъча, изпълнени чрез излъскване с графит. 2. Купа с пресечено сферична форма, двойни пъпки, набодена украса от малки триъгълници и врязани скосени защриховани триъгълници с инкрустация от бяла материя и една рогата дръжка (обр. 10). Заради формата й в съчетание с рогатата дръжка и врязаната украса с инкрустация, тази купа се явява уникално произведение на керамичното изкуство от ранножелязната епоха. Ако се погледне купата отгоре се забелязва голямата й прилика с вече разгледаните орнитоморфни съдчета от Орсоя. Според мен налице е единство в идеята, вложена при изработката на двата типа съдове, което е доказателство за приемственост в представите на населението от този район през къснобронзовата и ранножелязната епоха. 3. Фруктиера от добре пречистена глина с излъскана с графит повърхност (обр. 11). Отвън е украсена с коси, а отвътре - с дъговидни канелюри (Бонев, Александров 1996, табл. XXV). Прави впечатление симетричността в украсата на съда. От външната страна канелюрите са групирани в четири групи по четири, а отвътре - три групи по три. Този факт навежда на мисълта за свещените числа 3, 4 и 7. Култовият характер на тази фруктиера не подлежи на съмнение, вероятно тя е била изработена специално за употреба при религиозни обреди. 4. Гърне със силно извит навън ръб на устието, слабо издуто тяло и равно дъно. Отвътре съдът

Обр. 11. Светилище в м. Багачина, Ломско. Фруктиера
Fig. 11. Sanctuary site in Bagachina, Lom region. Dish

[2] *За окончателните резултати от разкопките край Багачина вж. Бонев, Александров 1996.*

Обр. 13. Светилище в м. Багачина, Ломско. Фруктиера тип Басараби
Fig. 13. Sanctuary site in Bagachina, Lom region. Bassarabi type dish

има три конусовидни израстъка, образуващи равнобедрени триъгълници (обр. 12). От ръба на устието към тях се спускат четири релефни, симетрично разположени ръба с триъгълно напречно сечение (Бонев, Александров 1996, 28, обр. 67). По всяка вероятност израстъците и ръбовете не са били поставени случайно - и тук са налице свещените числа три и четири. 5. Фруктиери тип Басараби - те също са били с култово предназначение. Имат високо или ниско кухо столче с пресечено-конусовидна форма (обр. 13). Повърхността им е сивокафява или сивочерна, в редица случай е полирана с графит. Много от първазите са украсени, някои и от двете страни с широки спирални лен-

ти, ъгли, хоризонтални ленти, триъгълници, шахматен орнамент, често пъти защриховани (Бонев, Александров 1996, 160 - табл. XXVI). Интерпретацията на фруктиерите като религиозна утвар се базира на анализа на керамичния материал, открит в над 213 обекта на културата Басараби от територията на Сърбия и Молдова. Макар че този материал се отличава с изключителното богатство на форми и орнаментика, т. нар. фруктиери на север от Дунав представляват незначителен процент в типологическо отношение спрямо другите форми съдове. В Багачина те се откриват единствено в ямите и без съмнение са имали някакво култово предназначение. Ако се погледне от чисто практическата страна на въпроса, имайки пред вид формата им, то тяхното използване в бита е трудно обяснимо (Vulpe 1986, 48-89).

Разгледаните култови предмети позволяват да се хвърли нова светлина върху идеологическите представи на раннотракийските племена, населявали Северозападна Тракия в края на бронзовата и началото на ранножелязната епохи - един изключително важен период във формирането на тракийската култура от първото хилядолетие пр. Хр. Те свидетелстват за съществуването на вече оформена религиозна доктрина, която предопределя съществуването на комплекс от култови предмети с определена символика още през късната бронзова епоха, както и за съхранени традиции през ранната желязна епоха. В нея могат да се видят и ранните етапи от персонифицирането на основните тракийски божества през I хил. пр. Хр.

Цитирана литература:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. - В: Разкопки и проучвания, 20, 1988.

Бонев, Стоичков 1994: А. Бонев, В. Стоичков. Колективна находка на глинени съдове от ранножелязната епоха от гр. Лом. - Минало, 1994, 3, 83-85.

Гергова 1996: Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. София, 1996.

Георгиев 1961: Г. Ил. Георгиев. Първобитната култура, отразена в експозицията на Археологическия музей в София. - Археология, 1961, 1, 68-76.

Лурье 1957: С. Я. Лурье. Язык и культура Микенской Греции, Москва. 1957.

Пендлбери 1950: Д. Пендлбери. Археология Крита. Москва, 1950.

Попов 2000: Д. Попов. Древна Гърция, история и култура. София, 2000.

Сидерова 1972: Н. А. Сидерова. Искусство Егейского мира. Москва, 1972.

Филипов 1974: Т. Филипов. Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг. Археология, 1974, 2, 12-23.

Филипов 1976: Т. Филипов. Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско. София, 1976.

Филипов 1978: Т. Филипов. Идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя. - Музеи и паметници на културата, 1978, 2, 9-18.

Шалганова 2001: Т. Шалганова. Орнитоморфни и зооморфни глинени предмети от Културата на инкрустираната керамика по Долния Дунав. - МИФ, 7, 2001, 489-513.

Bonev 1999: A. Bonev. The LBA Cremation Graveyard of Orsoya, Reports of Prehistoric Research Projects, 2-3, 1999, 2-33.

Chicideanu-Sandor, Chicideanu 1990: M. Chicideanu-Sandor, I. Chicideanu. Contributions to the Study of the Girla Mare Anthropomorphic Statuettes. - Dacia, 34, 1990, 50-72.

Dickenson 1974: O. T. Dickenson. The Definition of Late Helladic I. - BSA, 1974, 98-130.

Dumitrescu 1961: V. Dumitrescu. Necropola de incineratie din epoca bronzolui de la Cirna. Bucureşti, 1961.

Dussaud 1919: R. Dussaud. Les civilisations pre-Helleniques dans le bassin de la Mer Egee. Paris,

1919.
Evans 1921: A. Evans. The Palace of Minos. 1. London, 1921.
Nikolau 1976: K. Nikolau. Archaeology in Cyprus 1969-76. - Archaeological Reports for 1975-76. Athens, 1976, 14-39.
Shalganova 1995: T. Shalganova. The Lower Danube Incrusted Pottery Culture: - In: Praehistoric Bulgaria. Monographs in World Archaeology, 22. Prehistoric Press, 1995, 291-308.
Vulpe 1986: A. Vulpe. Zur Entstehung der getodakischen Zivilization. Die Basarabikultur I. Teil: Foschungsgeschichte, Definition, Fundstoff Verbreitung. - Dacia, 30, 1986, 48-89.

Cult Objects from the Late Bronze Age and the Beginning of the Early Iron Age in Northwestern Thrace

Alexander Bonev

The paper presents ceramic objects from the Late Bronze necropolis at Orsoja, Lom region, the sanctuary at the site of Bagachina, as well as a collective find from Lom. The main focus is placed on the artifacts from the Orsoja necropolis, which are related to the Lower Danube Encrusted Pottery Culture (LDEPC). It is represented by the models of a double-axe *(labrys)* that were found there. The inscription N 13 (Б. Тп. 316. ф. 49) from Nestor's Archive in Pylos is used as an argument to support the author's idea.

The lozenge-shaped objects found in the necropolis were not related to the double-axe. They had a different function and on a semantic level they could be related or explained by the Legend of the Divine Child Dionysus-Zagreus and the Titans. It says that the seven Titans amused the child-god with toys - a cone, dolls, a lozenge and knucklebones - before killing it. The lozenge-shaped objects from LDEPC were used as amulets.

As for the anthropomorphic figurines, they represent the Great Goddess-Mother in her Minoan-Mycenaean variant as a fertility patron, a ruler of the plant life, and a symbol of the eternal resurrection and at the same time a sinister queen of the outer world. The two queens *(Wanesa)* embody the matron and the virgin aspects of female nature and are mentioned in the tablets from Pylos. It is the concept of the "Two queens" as a later function of the Great Goddess-Mother that adumbrates the meaning of the so-called Cult scene from grave № 310 in Orsoja. The relation of the Great Goddess-Mother to children is attested to by evidence from the Cirna necropolis, where children's graves very often yielded anthropomorphic figurines.

Beside lozenges and dolls, the child-god was amused with knucklebones; a find also exists in the collective find from Lom where it serves as a pot-stand.

The excavations of the sanctuary site in Bagachina at Staliiska mahala, Lom region yielded new evidence on the cult practices in the Early Iron Age. Objects undoubtedly related to the solar cult were found in cult pits: semi-spherical bowls and a horned dish with ornamentation evoking ideas about the sacred numbers 3, 4, 7; a Bassarabi type of dish, etc. The cult objects presented in the paper permit us to interpret from a new standpoint the ideological ideas of the early Thracian tribes, who lived in Northwestern Thrace in the Late Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age - an important time in the formation of the Thracian culture during the 1st millennium BC. They indicate the existence of a developed religious view revealing the earlier stages of the personification of the main Thracian deities of the time.

Манастирът в Тузлалъка, Преслав: нов поглед

Росина Костова

Разположен на около 3 км източно от средновековния Преслав, комплексът в м. Тузлалъка е най-отдалеченият от града паметник в своеобразното предградие на столицата по десния бряг на Тича[1]. Изолиран на висока тераса, подобно на комплексите в Патлейна, Аврадака и Вълкашина, с ортогонална планировка на сградите около църква, свързана със специфични гробнични съоръжения към нея - той на пръв поглед изглежда като манастир (обр. 1). Трябва да се отбележи още, че при първите разкопки на Й. Господинов през 1945-1948 г., обектът става известен с първите намерени в Преслав in situ рисувани керамични плочки, инкрустирани в подовата настилка на църквата (Господинов 1948, 98). Двадесет години покъсно Т. Тотев доразкопава цялостно комплекса около църквата, при което повечето от сградите се оказват работилници за рисувана керамика - разнообразни декоративни артикули, включително и керамични икони (Тотев 1982). Именно безспорната функция на Тузлалъка като един от най-големите производствени центрове за рисувана керамика в Преслав, структурата на комплекса и дискусионната интерпретация на основни сгради, като например т. нар. Долна църква и кръстовидната сграда южно от нея дават основание за реинтерпретация на възприетата идентификация. Нещо повече, наскоро представени в научната литература по-различни мнения за характера на комплекса в Тузлалъка като царска или патриаршеска резиденция (Георгиев 1995, 91, бел. 28), център на монашеска колония (Георгиев 2001, 122) или мартириален комплекс, около който се развива манастир (Овчаров 2000, 16-26), насърчават към по-пълна оценка на комплекса в Тузлалъка[2]. Анализът следва възприетите от мен критерии за идентификация на манастирските комплекси по археологически данни, а именно - топография, планировка и функция на архитектурните компоненти (Kostova 2000, 190-201).

Топография. Изграждането на предварително планиран архитектурен комплекс в м. Тузлалъка трудно може да се обясни като разширяване на приградието на Преслав на десния бряг на Тича. Със своята изолираност, местността изглежда подходяща за изграждане на манастир, тъй като най-близките застроени райони до нея - Аврадака, Делидушка, и долината на Бял бряг са на около 1 км в радиус. Причините за разполагането на комплекса точно на тази тераса между долината Бял бряг и Въбилин дол обаче, според мен, са били много попрактични от търсенето на усамотеност и отлична гледка към Преслав. Както посочва самият Т. Тотев, находищата на бяла глина в южните склонове на Тузлалъка и близостта до постоянен водоизточник, какъвто е Въбилинска река, предоставят отлични условия за керамично производство (Тотев 1982, 7, 45). С други думи, създаването на комплекса в м. Тузлалъка в значителна степен е било определено от намерението да се експлоатират тези ресурси, което личи и от факта, че структурата му включва керамични работилници[3].

Планировка (обр. 1). На пръв поглед основните характеристики на планировката на комплекса в Тузлалъка напълно отговарят на пространствения модел на средновековните манастири (Синайският Св. Екатерина, Дафни и Хосиос Мелетиос в Гърция). Ортогоналният план, очертан от сгради на север и изток и оградни стени на юг и запад, както и относително компактната структура на комплекса, центрирана около църквата, трябва да се разглеждат преди всичко като резултат от предварителното проектиране на комплекса като цяло[4].

---

[1] Настоящата статия беше представена като доклад на научната конференция, посветена на 70 годишнината на проф. д. и. н. Димитър Овчаров, която се проведе на 17 май 2001 г. в РИМ - В. Търново. С любезното съгласие на юбиляра представям текста в сп. Археология, тъй като именно на страниците на списанието се развива дискусията за комплекса в Тузлалъка. Вж. Овчаров 2000, 16-26; Георгиев 2001, 117-124; Овчаров 2001, 125.

[2] Реинтерпретацията на комплекса в Тузлалъка е част от докторската ми дисертация "Монашество и манастири в България през IX-X в.: интерпретация на археологическите данни", представена за защита в Централноевропейския университет в Будапеща.

[3] Твърдението на П. Георгиев, че ателието за белоглинена рисувана керамика в южния двор на комплекса е устроено в по-късен период заслужава внимание. Самият Т. Тотев посочва, че разделителната стена между третото и четвърто отделение на ателието "е застъпила каменните стени на канала, който извежда водите от капчуците на покрива на навеса..." (вж. Тотев 1982, 46).

[4] За разлика от П. Георгиев приемам съществуването на външен ограден зид (Георгиев 2001, 119, бел. 15). Твърдението на проучвателя Т. Тотев, че оградният зид е проследен чрез сондажи през 1969 г. макар и в твърде обезличен вид, изказано от него в монографията за обекта, е нещо, което трудно бих си позволила да поставя под съмнение без достатъчно добре документирани доказателства за противното (Тотев 1982, 41-42).

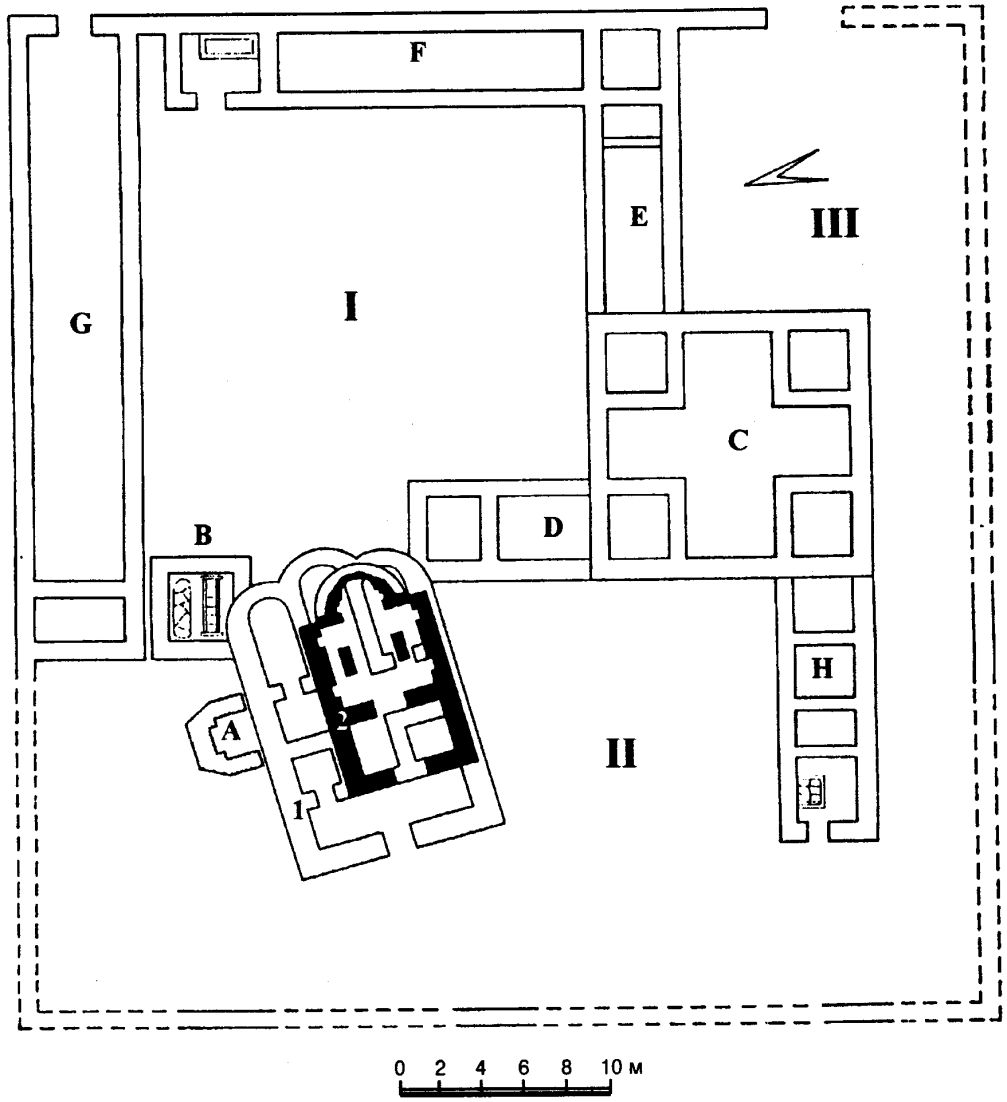

Обр. 1. Преслав. План на комплекса в Тузлалъка
Fig. 1. Preslav. Plan of the complex of Tuzlalaka

Именно това планиране показва, че преди изграждането на комплекса е съществувала ясна представа за неговата функция. Дали това е била идеята за манастир? Дори ако оставим настрана решаващата роля на ресурсите за керамично производство, водещи при избора на мястото на комплекса, някои от особеностите на неговата структура пораждат сериозни съмнения в приетата му идентификация като манастир.

На първо място компактността на комплекса е по-скоро привидна. Всъщност, сградите разделят вътрешното пространство на три двора, единият от които (I) е напълно изолиран от останалите два (II и III). В "манастирски" контекст изолацията на двор I би била неприемлива, тъй като той съставлява ядрото на плана, където са разположени жилищните сгради F и G и т. нар. трапезария - E (Тотев 1982, 32-35, 43). Освен това, двор II, макар и доминиран от църквата[5], е по-скоро периферен, тъй като единствените сгради, имащи връзка с него са кръстовидната сграда C и сграда D. Локализирането от Т. Тотев на т. нар. манастирски некропол в северозападната част на този двор прави твърде неудобно за използване най-близкото пространство около църквата (Тотев 1982, 43). Колкото до функци-

[5] *Под "църквата" разбирам т. нар. Долна църква.*

ята на малкия двор III, предположението, че той е бил обработван като земеделска площ е трудно приемливо (Тотев 1982, 44). По-скоро главният вход на комплекса, намиращ се в южния край на източната оградна стена, насочен точно срещу източната стена на кръстовидната сграда С показва, че двор III е бил свободно пространство, осигуряващо подход от входа към нея.

Друга особеност на планировката е разположението на църквата извън главния резиденциален двор I. Нещо повече, от реконструирания план на комплекса се вижда, че няма достъп от църквата към двор I, тъй като западната му страна е напълно затворена от източната фасада на църквата, гробницата В и сграда D (обр. 1). Подобно разположение на църквата не съответства на нуждите на едно монашеско братство, чието всекидневие е организирано около службите в нея. Хронологическата последователност, в която се появяват спрямо църквата гробницата В до северната апсида и сграда D до южната апсида не променя с нищо впечатлението за неприемлива изолация на църквата в манастирски контекст, тъй като според всички досегашни интерпретатори на комплекса в неговия завършен вид, т. е. след всички преустройства и добавяне на сгради, той е функционирал именно като манастир (Тотев 1982, 28-30; Овчаров 2001, 25; Георгиев 2001, 120-121).

Не е чудно, че не могат да се посочат паралели за разположението на църквата в Тузлалъка в други проучени и запазени манастири. Твърдението, че църквата в Тузлалъка е оставена извън двора, за да бъде достъпна за миряни и монаси от други манастири е неубедително. През средновековието, както и днес, достъпът до манастирските храмове се регламентира от типиците, а не от оградите на манастирските дворове (Talbot 1987, 230; вж. например Типика на манастира "Св. Богородица Петрицонитиса", където основателят Григорий Пакуриани разрешава дори присъствието на жени по време на литургията на патронния празник на манастира - Св. Успение Богородично, а също и посещението на приятели или семейството на игумена или на членове на братството. Тези правила нямат нищо общо с разположението на католикона, който както е известно е бил и е разположен в ограден отвсякъде двор (Byzantine Monastic Foundation Documents 2000, 511-512, 533, 535-536). Що се отнася до необходимостта от черкуване на цивилно население, тя едва ли е била така осезаема в приградието на десния бряг на Тича. Според досегашните проучвания, то е било застроено от частни имения и манастири, като и в двата случая религиозните нужди на обитателите им са били обезпечени от собствени храмове (Вж. статиите за обектите по десния бряг на Тича от № 192 до № 207 в "Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България)."- В: Плиска-Преслав, 7, 1995). Дори планировката на атонските манастири, която е съобразена с пресечен терен, възпроизвежда традиционния план на киновиалните манастири, а именно сгради, затварящи вътрешен двор, в чийто център се намира свободно стоящият католикон, достъпен от всички страни (Theohraides 1996, 206-213; Burridge 1996, 173-175). В Тузлалъка само кръстовидната сграда С е имала със сигурност комуникация с църквата, тъй като липсват данни за разположението на входовете на долепената до южната апсида сграда D, а входовете на керамичното ателие Н са обърнати на юг и запад (Тотев 1982, 25, 32, 46)[6].

Самата кръстовидна сграда, почти еднаква по площ с църквата, е другата особеност на планировката на комплекса, пораждаща съмнение в манастирската интерпретация. Проявлението й като втора архитектурна доминанта придава на комплекса по-скоро вид на цивилно имение, отколкото на манастир, в който църквата би трябвало да има абсолютно пространствено предимство (Magdalino 1984, 95).

Кръстовидната сграда. Кръстовидната сграда се намира само на 8 м югоизточно от църквата, с която има почти еднакви размери (13,5 х 13,5 м) и може да се каже, че тя е била истинският център на комплекса. Действително, за разлика от църквата, кръстовидната сграда е била достъпна и от трите дворни пространства и освен това, три от петте проучени сгради са били свързани с нея (обр. 1). Ако към централното място, заемано от нея, добавим и солидността на градежа, прецизността на изпълнението, изискания интериор, от който е оцеляла само подовата настилка от червеноглинени рисувани керамични плочки, няма съмнение, че кръстовидната сграда е била най-представителна и значима в комплекса, наред с църквата. Така идентификацията й, предложена от Т. Тотев, като игуменско жилище, изглежда логична (Тотев 1982, 25-28). Със специфичния си кръстовиден план обаче,

---

[6] *Застланата с каменни плочи пътека в двор II свързва с южното ателие за рисувана керамика (Н) не притвора на първата, т. нар. Долна църква, както погрешно отбелязва П. Георгиев, а притвора на т. нар. Горна, по-късна, църква: Георгиев 2001, 120-121; Тотев 1982, 20.*

сградата със сигурност би била най-екстравагантната игуменарница, позната досега в средновековната манастирска архитектура. Защото, и като свободно стоящи сгради (напр. Печката патриаршия, XIII в., манастирите в Дечани, XIV в. и Павловац, XV в.), или като част от крилата, ограждащи манастирския двор (напр. Великата лавра и Хилендар на Атон, XII в.), игуменските резиденции обикновено представляват сравнително големи четириъгълни сгради, които обаче, никога не доминират архитектурно и пространствено, подобно на кръстовидната сграда в Тузлалъка (Popović 1985, 21; Theoharides 1996, 215-221).

Именно специфичният план на сградата, рядко срещан в средновековната жилищна архитектура като цяло и напълно отсъстващ в българската средновековна жилищна архитектура в частност, даде основание напоследък да бъдат предложени и други интерпретации. В статия, посветена на трапезариите в киновиалните манастири в християнския Изток, С. Попович допуска, че кръстовидната сграда в Тузлалъка би могла да функционира като трапезария (Popović 1998, 295-296, вж. и Тулешков 1988, 160). В този смисъл тя я разглежда като резултат от влиянието на кръстовидните и Т-образни по план трапезарии, създадени като тип в Атонските манастири, и по-точно във Великата Лавра. Но както с основание заключава самата Попович, киновиалните трапезарии принадлежат на базиликалния тип сгради, нещо което не би могло да се каже за квадратната по план сграда в Тузлалъка. От плановете на атонския тип трапезарии се вижда, че вертикалното рамо на кръста винаги е по-дълго, за да помещава залата за хранене. Дори ако допуснем, че едно от рамената на кръста на квадратната сграда в Тузлалъка е имало подобна функция, то помещенията в междураменните пространства остават необясними от функционална гледна точка в една манастирска трапезария. Освен това, куполното покритие на централната част, предполагащо плана на сградата, би било без аналог в средновековната манастирска архитектура. Ето защо, интерпретацията на кръстовидната сграда в Тузлалъка като трапезария според мен е неубедителна.

И ако С. Попович поставя кръстовидната сграда в групата на сградите с комплексни функции - ритуални и утилитарни, каквито са манастирските трапезарии, то Д. Овчаров я определя като култова сграда. Отхвърляйки принадлежността й към жилищните сгради, той я обяснява като мартириална постройка от типа "вписан кръст в квадрат" и привежда множество примери на сходни в архитектурно и функционално отношение сгради от балканските и източните провинции на ранната Византийска империя, както и дискусионната кръстовидна сграда под Голямата базилика в Плиска (Овчаров 2000, 18-25). Главният аргумент в тази теза, почиващ на твърдението на А. Грабар, че кръстовидният центричен план е безспорен и изключително присъщ на мартириумите обаче, е твърде спорен. Това мнение е опровергано в научната литература още през 70-те години на XX в. от С. Манго, който убедително доказва, че няма определен архитектурен тип, използван само и единствено за мартириалните църкви (Mango 1986, 44-52). Напротив, светите места и мартириумите в ранната Византийска империя разкриват цялото архитектурно разнообразие на храмове от този период като базилики (напр. "Рождество Христово" във Витлеем, "Св. Димитър" в Солун), комбинация от базиликални и центрични модули (напр. църквите в комплекса на Св. Симеон Стилит, Северна Сирия), или центрични, в това число и кръстовидни постройки (напр. мартириумът на "Св. Вавилас" в Антиохия).

Ще уточня, че става дума за мемориални и мартириални сгради от периода IV-VI в., защото развитието на светителските култове в средновековна Византия и културния й кръг дава още едно основание да се оспори мартириалната интерпретация на кръстовидната сграда в м. Тузлалъка. Докато в Рим и като цяло в Западна Европа до VI в. не се възприема отварянето на гробници, разчленяването и пренасянето на свети мощи, то в Източната Римска империя тази практика се развива още от средата на IV в. Именно пренасянето на свети мощи от едно място на друго твърде рано прави излишно създаването на специална архитектурна среда за тяхното съхраняване и те са били поставяни в обикновени действащи църкви. Само в случаите, когато от мощите се отделял елей, е имало необходимост от по-специфични архитектурни решения (Mango 1986, 44-45). Ето защо средновековна Византия не познава мартириумите като специфична архитектурна форма, а светите мощи са увеличавали светостта и привлекателността както на манастирски, така и на частни и градски храмове. Например, тялото на Преподобния Лука, основател на един от големите манастири в Гърция от средата на X в., е било положено в крипта, устроена под новия манастирски католикон (Connor 1991, 69-83), а реликви, свързани с Христовото Разпятие се пазели в дворцовата църква Св. Богородица Фарос в Константинопол (Mango 1972, 193). Идеята, че в къс-

ния IX и дори през X в. в България биха могли да се появят специални мартириални постройки, е трудно защитима. Още повече, че Преслав предлага категорично доказателство за пренасяне на мощи и полагането им в храмове с обичаен за времето си план. Такава е т. нар. църква на Мостич, съхранявала свети мощи, както личи от керамични "етикети", открити в североизточната гробна камера в наоса (Иванова 1955, 50, 89-97). Освен това, в сградата от Тузлалъка не са открити никакви гробни съоръжения, с които архитектите е трябвало да се съобразят и да построят специална мартириална сграда.

Така от гледна точка на архитектурната типология и културната практика в края на IX-X в., интерпретацията на кръстовидната сграда в Тузлалъка като мартириум според мен е неубедителна. Оскъдните находки в нея - фрагментите от белоглинени рисувани трапезни съдове, двете глазирани стомни от югоизточното помещение, трите монети на Лъв VI (886-912 г.), са по-скоро свидетелство за профанно, а не за сакрално обитаване (Тотев 1982, 27). В контекста на жилищната функция е развита и най-новата интрепретация на кръстовидната сграда като "болница (νοσοκομείον), старопиталище (γηροκομεῖον) или сграда за общо отопление (φωτάναμα)" (Георгиев 2001, 118). Всички аргументи, изложени от П. Георгиев в подкрепа на тази полифункционална интерпретация търпят сериозна критика. На първо място, посочените примери за манастирски болници и старопиталища са от XVI в. (Ορλανδοσ 1958, 76-79, 94), докато от средновековния период не са открити запазени сгради с такива функции на територията на Византийската империя (Miller, 1985, 12). В типиците на византийски манастири от X до XIV в. са били устроени болници и старопиталища за монаси и/или миряни, но в нито един не е описано разположението на въпросните сгради "зад олтара на църквата и в съседство с трапезарията" (Георгиев 2001, 18), а най-общо се посочва, че са били устроени "настрани", т. е. изолирано от останалите сгради на манастирите[7]. В тях липсва архитектурно описание на болниците и старопиталищата, те просто са наречени "килии" и само по упоменаването на броя на леглата (6, 8, 12) и разположението им (напр. в "Св. Богородица Космосотера" леглата е трябвало да се разположат покрай двете стени на "килията"-старопиталище), може да се предположи, че са били неразчленени помещения или едностайни сгради[8]. Всъщност, дори и късните примери на манастирски болници и старопиталища от XVI в. представят архитектурен тип, подходящ за такива функции, а именно центрични квадратни сгради с неразчленен от стени интериор ("Св. Варлаам" и "Преображение", Метеора) или пък разпределен в три големи стаи (Пентелис). Затварянето на четири малки стаи в ъглите на кръстовидната сграда в Тузлалъка, което напълно я отличава от средновековните и късносредновековните манастирски болници и старопиталища, прави неприемливо от функционална гледна точка идентифицирането ѝ като νοσοκομείον и γηροκομεῖον. Наред с това, липсата на канализация и водоснабдяване в нея също я прави непригодна за подобни функции. Ще отбележа, че в седем от общо десетте манастирски типика, в които се посочва наличието на болници и старопиталища, изрично се подчертава необходимостта от редовно ползване на баня от пациентите[9]. Необходимост, на която комплекса в Тузлалъка не е бил в състояние да отговори изобщо, поради липсата на баня, а и на добре организирано водоснабдяване като цяло[10]. Що се отнася до предложената от П. Георгиев функция на кръстовидната сграда освен като болница и старопиталище, и като сграда за отопление на монасите през зимата, тя е спорна по две причини. Първо, подобно съчетаване на функции е неприемливо по практични и хигиенични съображения, и както вече посочих, неслучайно манастирските болници и старопиталища са би-

[7] *Най-подробен е текстът на Типика на манастира "Св. Богородица Космосотера" в Бера, където се посочва, че старопиталището за възрастни и болни монаси е било разположено извън главния манастирски двор, но в рамките на оградата стена: Typikon of the Sebastokrator Isaac Komnenos for the Monastery of the Mother of God Kosmosoteira near Bera (1152 AD). Transl. Nancy Patterson Sevuenko - In: Byzantine Monastic Foundation Documents, 830. Преглед и коментар на сведенията за болници и старопиталища във византийските типици вж: Kostova 2000.*

[8] *Сред византийските манастири с благотворителни институции особено място заема императорският манастир Христос Пантократор в Константинопол, където е имало отделна болница само за монаси с шест легла, и болница за миряни, разполагаща с 50 легла, разпределени в пет отделения, предназначени за пациенти с различни заболявания: Typikon of Emperor John II Komnenos for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople (1136 AD). Transl. Robert Jordan. - In: Byzantine Monastic Foundation Documents, 729, 734-35, 759-62, 766-68;*

[9] *Evergetis; Kecharitomene; Kosmosoteira; Pantokrator; Lips; Kellibara; Bebaia Elpis. - In: Byzantine Monastic Foundation Documents, 491, 697, 841, 760, 1276, 1509, 1549-59.*

[10] *Т. Тотев споменава за няколко керамични тръби от водопровод в централния манастирски двор, но не и за проследено трасе там или на друго място в комплекса. Само предполагаемо е и мястото на кладенец край южния зид на оградата (вж. Тотев 1982, 42, 45).*

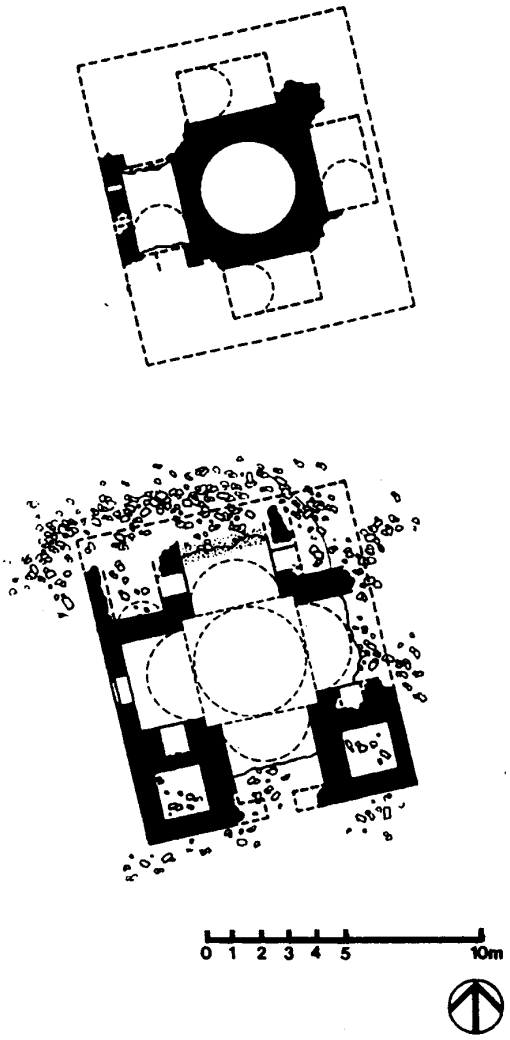

Обр. 2. Ак Кале, Киликия. Кръстовидна сграда
Fig. 2. Akkale, Cilicia. Cruciform building

ли изолирани от общодостъпните сгради. Второ, вътрешното разпределение на кръстовидната сграда е съвсем неподходящо за сграда за отопление, тъй като проникването на топлината в четирите ъглови стаи, отделени с плътни стени от централната кръстовидна зала с предполагаемото огнище е трудно решима задача[11].

Въпреки изказаните дотук несъгласия с тезата на П. Георгиев, според мен, обективната интерпретация на сградата в Тузлалъка трябва да я постави в групата на сградите с жилищни функции. Действително, центрични сгради с кръстовиден план, подобен на нейния имат своето място в резиденциалната архитектура не само в Сасанидски Иран и Туркменистан, както посочват Т. Тотев, С. Ваклинов и Д. Овчаров (Тотев 1982, 28; Ваклинов 1977, 204-205; Овчаров 2000, 23-24), но и във византийския културен кръг, към който принадлежи и България. Ранен (края на V - началото на VI в.), но много близък по план паметник, е двуетажната кръстовидна куполна сграда в Ак Кале, Киликия, Южна Турция (обр. 2). Традиционно тя е интерпретирана като култова сграда - езическо светилище, църква или мавзолей, въз основа на формални аналогии с паметници и начини на засводяване в римската и късноантичната гробнична архитектура (Edwards 1989 и цитираната там лит.). Напоследък обаче, в контекста на комплекса, в който се намира, включващ още цистерна, баня и преса за производство на зехтин, тази сграда беше убедително интерпретирана като приемна зала, подобна на приемната зала на Ал-Мундир в Ресафа (края на VI в.), а комплексът - като провинциална резиденция (Hill 1994, 140). Друга подобна сграда (Е) е открита отново в комплекс от ранновизантийския период в Мала Азия - в селището Деджиле, в района Карадач (обр. 3), идентифициран от Рамзи и Бел в началото на XX в. като манастир, и по-убедително от С. Ейс в по-ново време като епископска резиденция (Eyice 1971, 53-55; 121). Функцията на сградата от Деджиле е все още неясна, но С. Ейс е категоричен, че не е била църква и изказва предположението, че е субструкция на наблюдателна кула. По-близка до кръстовидната

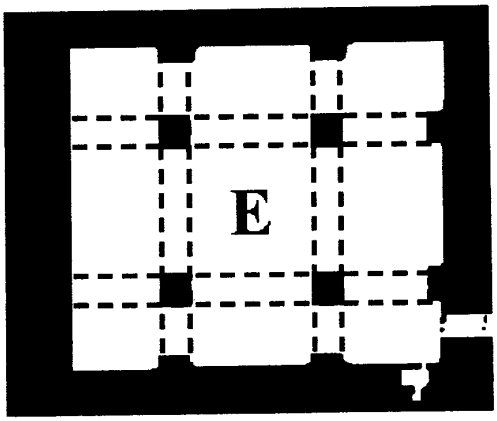

Обр. 3. Комплекс Деджиле, Мала Азия. Кръстовидна сграда
Fig. 3. Değile complexe, Asia Minor. Cruciform building

[11] *Липсата на "четириколоние" с арки, типично за сградите за отопление на монасите през зимата при кръстовидната сграда в Тузлалъка е отбелязано и от П. Георгиев, но без коментар. Намирам за точни всички въпроси, отправени от Д. Овчаров в критичната му бележка към статията на П. Георгиев (вж. Георгиев, 2001, 119; Овчаров, 2001, 125).*

сграда в Тузлалъка в хронологическо отношение е оформената в скалистия масив кръстовидна куполна сграда (5) в манастира Халач в Кападокия (края на XI в.) (обр. 4). Според Л. Родли тя е била жилищна сграда и по-точно страноприемница за посетителите на манастира (Rodley 1985, 17-20; 26). За жилища с такъв план и от същия период свидетелства и описът

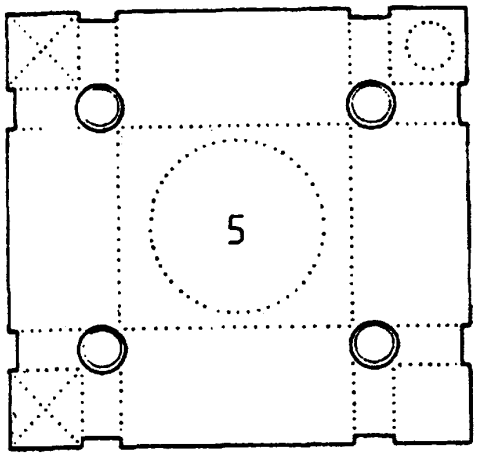

Обр. 4. Скален манастир Халач, Кападокия. Кръстовидна сграда
Fig. 4. Hallač cave monastery, Cappadocia. Cruciform building

на имението на Андроник Дука в Бари край устието на Меандър от 1073 г. Там има кръстовидна куполна зала (triklinos), заобиколена и свързана с 4 стаи (koubouklеia), план, поразително напомнящ кръстовидната сграда в Тузлалъка (Magdalino 1984, 95).

Приведените примери за жилищни функции на сгради с центричен план "вписан кръст в квадрат" подкрепят интерпретацията на кръстовидната сграда в Тузлалъка като резиденциална, но показват и изключителната популярност на този план в малоазийските провинции на Византия. В изследването си за храмовата архитектура във Византия през VI-IX в., В. Руджиери обръща специално внимание на оформилия се и наложил се през този период кръстокуполен план, включително и на антисеизмичните му характеристики (Ruggieri 1991, 135-153). Един от факторите, допринасящи за стабилността на най-ранните кръстокуполни храмове, построени в зона с висока сеизмична активност, каквато е Анатолийската, е регулярността на планиметричната структура. Макар в предварителноата схема да са добавени някои елементи, като цяло планът на сградата може да бъде вписан в квадрат, което й осигурява двойноосева симетрия. Такъв план предлага най-подходящата геометрична схема за постигане на висока устойчивост на сеизмични вълни и фактически създава еднаква издръжливост и в двете посоки, перпендикулярни една спрямо друга. Така хоризонталните земни трусове не водят до "усукване" на основите и стените, защото и в двете посоки (север-юг и изток-запад) и според центъра на гравитация е налице еднаква структурна устойчивост. Същите наблюдения се отнасят и до обема на сградата, чиято форма е компактна, симетрична и прецизно моделирана, с еднаква височина в четирите ъгъла. С други думи, конструкцията от симетричните и обемни форми осигурява издръжливост на сеизмични сътресения, защото всички елементи имат еднаква издръжливост на хоризонталните трусове. Тези изводи са направени за най-ранните кръстокуполни църкви, открити във Витиния и представят първоначалния вид на кръстокуполни храм от средата и втората половина на VIII в. със заводени рамена, заобиколени от четири стаи в междураменните пространства (Ruggieri 1991, 141-153). Този план всъщност е възпроизведен в двете най-важни сгради в Тузлалълка, т. нар. Долна църква (обр. 5) и кръстовидната сграда южно от нея (обр. 1). Смятам, че една от причините за това са били именно съображенията, представени по-горе, тъй като е известно, че близостта до Горнооряховския център, с висо-

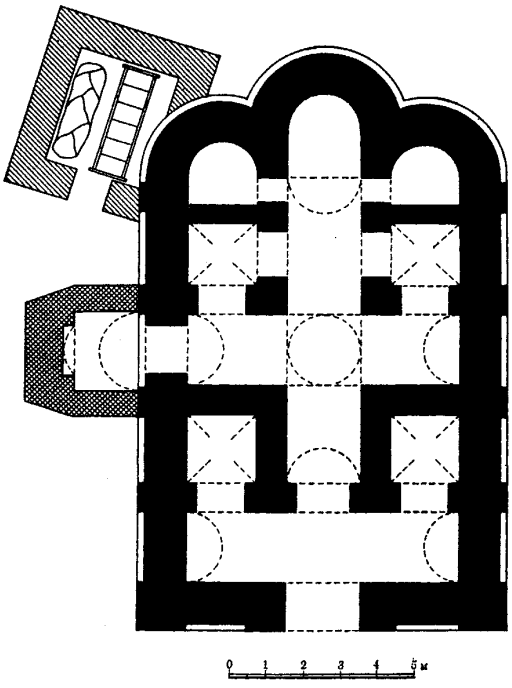

Обр. 5. Преслав. Т. нар. Долна църква в Тузлалъка
Fig. 5. Preslav. Lower church at Tuzlalaka

ка степен на сеизмичност е определял и сеизмичните условия в средновековния Преслав (Евстатиев, Рашев 1981, 24; 29).

Приведените аналогии за архитектурния тип на кръстовидната сграда в Тузлалъка, позицията, която е заемала в комплекса, както и находките в нея, ми дават основание да предложа идентифицирането й като сграда, съчетавала представителни и жилищни функции. Централното разположение на тази сграда, равностойно като архитектурна доминанта на църквата, е един от сериозните аргументи да се оспори разглеждането на комплекса като манастирски. Преди да пристъпя към това обаче, ще разгледам църквата (т. нар. Долна църква) и свързаните с нея гробнични съоръжения.

Църквата и свързаните с нея гробнични съоръжения. Една от особеностите на т. нар. Долна църква (обр. 5), използвана при манастирската й интерпретация, е гробничната функция на северната половина на наоса, под чийто под са били устроени крипти за вторично погребване на монаси (Тотев 1982, 14-15; Георгиев, 1993, 100; Георгиев 2001, 118). Твърденията за наличие на такива "крипти" обаче са неубедителни поради няколко причини. На първо място, в нито една от тях не са намерени човешки кости. Напротив, частите от скелети, открити от Й. Господинов при разкоките през 1945 г. в руините в северната част на църквата са от късни гробове. Това предполага и Т. Тотев, тъй като Й. Господинов разчиства само оцелялата суперструкция в тази част на т. нар. Долна църква и изобщо не достига до основите й (Господинов 1948, 98; Тотев 1982, 14)[12]. Не може да се приеме твърдението на Т. Тотев, че и петте фрагментирани черепа, открити от него са от криптата в северозападната част на наоса. Той посочва, че са намерени в рушевините, с които е била запълнена субструкцията на помещението в северозападното междурамие при изграждането на т. нар. Горна църква. Следователно черепите са могли да попаднат там и от другаде, например от нартекса, при изравняването на останките от т. нар. Долна църква. Що се отнася до т. нар. крипта в североизточното междурамие на наоса, то тя е повече от хипотетична, тъй като в нея не са намерени никакви човешки кости[13]. Изобщо субструкцията на северозападното и североизточното междурамие на църквата трудно биха могли да бъдат интерпретирани като крипти, тъй като неравните необмазани лица на зидовете са съвсем неподходящи за крипти, предназначени за запазване на костните останки от гниене[14].

В такъв случай за какво е служила субструкцията на помещенията в междурамията на наоса на църквата? Вече разгледах избора на кръстокуполния план със засводени рамене и помещения в междурамията, както за църквата, така и за кръстовидната сграда южно от нея заради конструктивните му антисеизмични предимства. Освен това, дълбочината на фундиране (1,20-1,30 м) и дебелината на основите (0,80-0,90 м) на отделенията дават основание да се предположи наличието на галерии над тях, вероятно с дървена конструкция, по подобие на галериите параклиси в много близката по план константинополска църква от втората половина на IX в., известна като Атик Мустафа Паша Джамия (Mathews, Hawkins 1985, 129-30; Oustrehout 1999, 126, N 38).

Гробниците северно от църквата също са свързхинтерпретирани във възприетия манастирски контекст на комплекса. Така определянето на гробницата (А) до северната стена на църквата като "мавзолей", "малък мартириум" или "крипта с еуктерион" почива на предположението, че над пентагоналната засводена крипта е имало параклис. Следи от подобна наземна сграда обаче изобщо не са установени. Трябва да се отбележи и зазиждането на входа в северната стена на църквата към криптата, което е твърде странно решение, ако над последната е имало параклис за поменални служби (Тотев 1982, 16). Съмнително е и твърдението, че засводената крипта е била предназначена за "мъченик или светец, възможно с местен произход", поради факта, че при нейното отваряне, Й. Господинов намира части от скелети, а не един скелет (Господинов 1948, 98). Подобни възражения предизвиква и интерпретацията на гробницата до северната апсида на църквата (В). Имагинерната "апсидна конха" от изток, фактически отбелязана само с два камъка на терен (Тотев 1982, обр. 16), както и реконструирането на параклис над гробницата предзвиква недоумение, ако си

[12] *За наличието на некропол около по-късната т. нар. Горна църква съобщават още В. Иванова-Мавродинова и Ив. Акрабова-Жандова в 1948 г. Гробове от този некропол са открити в рушевините в северната част на нартекса на т. нар. Долна църква и от Т. Тотев през 1967-1968 г. (вж. Тотев 1982, 9, бел. 23; 10, бел. 37; 15).*

[13] *В тази част на църквата Й. Господинов открива правоъгълна гробница, покрита с варовикови плочи, която обаче е била ограбена и запълнена с животински кости и керамични фрагменти от XI-XII в. (вж. Господинов, 1948, 98).*

[14] *Например, гробните камери за вторично погребване в източната част на наоса на т. нар. църква на Мостич в м. Селище в Преслав са добре обмазани (вж. Иванов, 52).*

представим всичко това в обем. Архитектурен парадокс би бил параклис, "притиснат" между северната сграда (G) на комплекса и църквата! Твърдението, че в саркофага е било погребано видно духовно лице, тъй като според ранно-християнската традиция в гробници до олтара се погребват основатели на манастири и ктитори е неточно (Георгиев 1993, 91-92). Такава твърдо установена традиция не може да се проследи в погребалната практика във Византия. Докато в манастирите от V-VI в. във византийска Палестина гробниците на основатели на манастири като Св. Сава и Св. Евтимий са били разположени в центъра на манастирските дворове, то криптата на Преподобния Лука в неговия манастир във Фокида е устроена под новия католикон, построен в 1011 г. (Hirschfeld 1994, 133-138; Connor 1995, 70-73). Голямото разнообразие в разполагането на гробниците на основатели и ктитори на манастири може да бъде проследено в агиографската литература и манастирските типици (Abrahamse 1984, 131-134). Така че нито местоположението, нито устройството на двете гробници северно от църквата в Тузлалъка могат да бъдат показателни за тяхната безспорна манастирска интерпретация. Ще отбележа, че във византийския културен кръг през средновековието не се наблюдава разлика в типовете гробнични структури в манастирски и цивилен контекст (Hirschfeld 1994, 134; Teteriatnikov 1996, 180-81). Такова сходство се забелязва и в Преслав, където са открити фамилни гробници за първично и вторично погребване до църквите в частни имения (напр. Патлейна и църквата с гробница в граждански комплекс в м. Селище) (Господинов 1914, 121; Чангова 1976; Георгиев 1993, 80-87).

Освен на църквата и на гробничните съоръжения, манастирската атрибуция на един киновиален манастир се опира и на определянето на трапезарията. В Тузлалъка досега като трапезарии са идентифицирани две сгради. Според Т. Тотев такава е верижната сграда, свързана със североизточното помещение на кръстовидната сграда (Е), в която е открита пещ за хляб, голямо количество кухненска керамика, а южно от нея - боклучна яма с животински кости (Тотев 1982, 33). Безспорните домакински функции на сградата са налице, но нейното разположение в напълно изолирания от църквата двор I я прави неподходяща за трапезария с оглед на задължителната от литургическа гледна точка бърза и лесна комуникация с църквата (Mylonas 1987). Удобното разположение на сградата (Н), свързана с югозападното помещение на кръстовидната сграда спрямо църквата на пръв поглед оправдава идентифицирането й от П. Георгиев като трапезария (Георгиев 2001, 119). Обаче местоположението на входовете на южната и западна стени на сградата я изолират от църквата по начин, непозволяващ да се приеме това предположение (Тотев 1982, 46).

Така анализът на комплекса в Тузлалъка показа, че нито една от основните му характеристики не може да бъде приета като безспорно определяща за манастирската му идентификация. На първо място, "натоварването" на топографията на комплекса със съзнателно търсена сакралност и ритуалност е неубедително. Реконструирането на предварително замислени "сакрални зони" около столицата Преслав по примера на Константинопол е погрешно поради това, че в и около самия Константинопол не са създавани подобни зони (Георгиев 2001, 121). Строежът на църкви и основаването на манастири във Византия са актове, свързани с права на собственост върху земи и имоти, регулирани юридически с типици и завещания (Morris 1984, 118-129). Като илюстрация на практичния и немистифициран начин на основаване на манастири в хинтерланда на Константинопол, ще посоча манастира "Св. Богородица Евергетис", построен върху бащиния имот на основателя Павел, на около 2 мили западно от Теодосиевата стена (Rodley 1994, 17-29)[15]. Твърдението пък, че комплексът в Тузлалъка е бил включен в маршрута на религиозни шествия, отъждествявани от П. Георгиев с т. нар. deximon, познат от византийския императорски церемониал, е напълно неприемливо (Георгиев 2001, 122). Първо, императорските триумфални шествия, документирани в цялата им пълнота от Константин Багренородни в De ceremoniis се провеждат в рамките на Теодосиевата стена и малкото изключения от най-близкия хинтерланд на столицата са добре известни, а именно Св. Йоан Кръстител в Евдомон до Златните врата, манастира Св. Богородица "на Извора" близо до портата със същото име и двореца Йереия на азиатския бряг (McCormick 1987). Както изрично посочва М. Аузепи в статията, ползвана и от П. Георгиев, "отношението, което разделянето създава между императора и обитателите на града е впрочем много силно и изключва населението, което се намира извън стените" (Auzepy 1995, 364). Второ, deximon по същество означава "прием", т. е. императорът остава в двореца и по негова покана го посещава шествие

[15] *Typikon of Timothy for the Monastery of the Mother of God Evergetis (first edition, 1054–70 AD) Transl. Robert Jordan. - In: Byzantine Monastic Foundation Documents, 454.*

от представители на градското население, най-вече демите. Например, с deximon завършват триумфалните шествия по времето на Теофил, като приемът и съпътстващите го танци в кръг са ставали в портика Sigma до Триконхалната зала, построена от самия Теофил на територията на Големия императорски дворец (Auzepy 1995, 364-365, N 52). Ето защо, начертаният от П. Георгиев "маршрут за deximon" и включването в него на комплекса от Тузлалъка като елемент на дворцово-църковния ритуал, не може да се приеме.

Много по-близо до истината е определянето на Тузлалъка, както и на някои други обекти в околностите на Преслав като частни цивилни имения по подобие на византийския аристократичен oikos, който пък възпроизвежда типа villa suburbana или villa rustica (Magdalino 1984, 94-96; Kostova 2000, 191-193). Необичайното за манастири разположение на църквата извън централния двор и кръстовидната сграда, южно от нея, явяваща се фактически център на комплекса в Тузлалъка, подкрепят подобна идентификация[16]. Наред с това, устройването по предварителен план на две работилници за битова и декоративна рисувана керамика и икони, дава основание да бъде разглеждан като добре организиран производствен комплекс (ергастерия), за чието съществуване са спомогнали подходящите ресурси по левия бряг на Въбилинска река. Дали все пак това е бил манастир-ергастерия? Съображенията си срещу съществуването на такива манастири в Преслав съм посочила другаде, тук само ще отбележа, че "сложната технология на рисуваната керамика", добре описана от Т. Тотев е несъвместима с организацията на монашеския живот (Kostova 2000, 193-196; Тотев 1982, 50). Според мен комплексът в Тузлалъка може да се разглежда като цивилно имение с работилници подобно на ергастерия с триклинарион във Византия (Oikonomides 1972, 346, 348). Все пак не бива да се изключва и възможността продукцията на работилниците да е била предназначена само за декорацията на църквата и кръстовидната сграда в комплекса, както и за нуждите на неговите обитатели. Такова твърдение обаче може да бъде проверено само след цялостен технологичен и стилов анализ на преславската рисувана керамика, който би дал обективни данни за реинтерпретацията и на други комплекси в столичния Преслав.

[16] *Самият проучвател Т. Тотев изказва предположение, че кръстовидната сграда е била жилището на собственика на комплекса, в което той е продължил да живее, но вече като игумен на превърнатата от него в манастир извънградска резиденция (вж. Тотев 1982, 28-29).*

Цитирана литература:

Ваклинов 1977: С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI-X век. София, 1977.

Георгиев 1993: П. Георгиев. Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. - В: Преслав, 4, 1993, 79-108.

Георгиев 1995: П. Георгиев. Богоспасеният град Преслав. - В: 1100 години Велики Преслав. Шумен, 1995, 87-103.

Георгиев 2001: П. Георгиев. Кръстовидната постройка и манастирът Тузлалъка край столицата в Прелав. - Археология, 2001, 1-2, 117-125.

Господинов 1914: Й. Господинов, Разкопки в Патлейна. - Известия на Българското археологическо дружество, 4, 1914, 113-127.

Господинов 1948: Й. Господинов. Гробнични църкви в Тузлалъка. - В: Разкопки и проучвания, 3, 1948, 97-100.

Евстатиев, Рашев, 1981: Д. Евстатиев, Р. Рашев. Инженерно-геоложки условия на Велики Преслав. - Музеи и паметници на културата, 3, 1981, 24-29.

Иванова 1955: В. Иванова. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. - В: Надписът на чъргубиля Мостич. София, 1955, 43-145.

Овчаров 2000: Д. Овчаров. Произход и предназначение на един архитектурен план от Средновековието. - Археология, 2000, 1-2, 16-27.

Овчаров 2001: Д. Овчаров. Още за кръстовидната сграда в манастира "Тузлалъка" във Велики Преслав. - Археология, 2001, 1-2, 125.

Тотев 1982: Т. Тотев. Манастирът в Тузлалъка - център на рисуваната керамика в Преслав през IX-X в. (Разкопки и проучвания, 8). София, 1982.

Чангова 1976: Й. Чангова. Кръстокуполна църква с гробница в местността Селище в Преслав. - В: Преслав, 2. 1976, 98-103.

Auzepy 1995: M.-Fr. Auzepy. Les deplacements de l'empereur dans la ville et ses environs (VIIIe-Xe siècles). - In: Constantinople and its hinterland. Ed. by C. Mango and G. Dgaron. Aldershot, 1996, 359-367.

Byzantine Monastic Foundation Documents 2000: Byzantine Monastic Foundation Documents A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments. Eds. J. Thomas and A. Constantinides Hero with the assistance of Giles Constable. Washington D. C., 2000.

Burridge 1996: P. Burridge. The architectural development of the Athonite monastery. - In: Mount Athos and Byzantine monasticism. Ed. A. Bryer and M. Cunningham. Aldershot, 1996, 171-188.

Connor 1991: C. L. Connor. Art and miracles in medieval Byzantium. The Crypt at Hosios Loukas and its frescoes. Princeton, 1991.

Edwards 1989: R. W. Edwards. The domed mausoleum at Akkale in Cilicia. Byzantinoslavica, 50 (1), 1989, 46-57.

Eyice 1971: S. Eyice. Recherches archéologiques à Karadağ (Binbirkilise) et dans la region de Karaman. Istanbul, 1971.
Jordan 2000: R. Jordan. A Complete Translation of the Surviving Founder's Typika and Testaments. - In: Byzantine Monastic Fondation Documents. Washington D. C., 2000.
Hirschfeld 1994: Y. Hirschfeld. The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period. Yale, 1994.
Hill 1994: S. Hill. When is a monastery not a monastery? - In: The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism. Ed. M. Mullet and A. Kirby. Belfast, 1994, 137 -145.
Kostova 2000: R. Kostova. Bulgarian monasteries ninth to tenth centuries: interpreting the archaeological evidence. - В: Плиска-Преслав, 8, 2000, 190-202.
Magdalino 1984: P. Magdalino. The Byzantine Aristocratic Oikos. - In: Byzantine aristocracy. Ed. M. Angold. BAR International Series, 221. Oxford, 1984, 92-112.
Mathews, Hawkins 1985: Th. Mathews, E. J. Hawkins. Notes on the Atik Mustafa Paea Camii in Istanbul and its Frescoes. - Dumbarton Oaks Papers, 39, 1985.
Mango 1986: C. Mango. Byzantine Architecture. London, 1986.
Mango 1972: C. Mango. The Church of Saints Sergius and Bachus at Constantinople and the alleged tradition of octagonal palatine churches. - Jahrbuch der Österreichen Byzantinistik, 21, 1972, 189-195.
McCormick 1987: R. McCormick. Eternal Victory: Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and Early Mediaeval West. Cambridge-Paris, 1987.
Miller 1985: T. Miller. The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire. Baltimore, Md., 1985.
Morris 1984: R. Morris. The Byzantine Aristocracy and the Monasteries. - In: Byzantine aristocracy. Ed. M. Angold. BAR International Series, 221. Oxford, 1984, 112-137.
Mylonas 1987: P. Mylonas, La trapeza de la Grande Lavra au Mont Athos. - Cahiers Archéologiques, 35, 1987, 143-157.
Oikonomides 1972: N. Oikonomides. Quelques boutiques de Constantinople de Constantinople au Xe s. - Dumbarton Oaks Papers, 26, 1972, 345-357.
Oustrehout 1998: R. Ousterhout. Reconstructing ninth-century Constantinople. - In: Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive? Ed. Brubaker. Aldershot, 1998.
Popoviæ1985: S. Mojsilovic-Popviæ Secular buildings in medieval Serbian monasteries. About the medieval standard of living. - Зограф, 16, 1985, 19-25.
Popoviæ1998: S. Popoviæ The Trapeza in cenobitic monasteries: architectural and spiritual context. - Dumbarton Oaks Papers, 52, 1998, 281-303.
Rodley 1985: L. Rodley. Cave monasteries of Byzantine Cappadocia. Cambridge, 1985.
Rodley 1994: L. Rodley. The Monastery of the Theotokos Evergetis, Constantinople: where it was and what it looked like. - In: The Theotokos Evergetis and eleventh- century monasticism. Ed. M. Mullet and A. Kirby. Belfast, 1994, 17-30.
Ruggieri 1991: V. Ruggieri. Byzantine religious architecture (582-867): its historical and structural elements. Orientalia Christiana Analecta, 237. Roma, 1991.
Teteriatnikov 1996: N. Teteriatnikov. The Liturgical Planning of Byzantine Churches of Byzantine Cappadocia. Roma, 1996.
Theoharides 1996: Pl. Theoharides. Recent research into Athonite monastic architecture, tenth-sixteenth centuries. - In: Mount Athos and Byzantine monasticism. Eds. A. Bryer and M. Cunningham. Aldershot, 1996, 205-221.
Ορλανδοσ1958: A. Ορλανδοσ. Μαναστηριαχη αρχιτεκτονικη. Ασηεναι, 1958.

The monastery of Tuzlaluka in Preslav reconsidered

Rossina Kostova

The present article aims at reconsideration of the complex situated in the locality of Tuzlaluka about 3 km east of the walled medieval city of Preslav. Though the analysis is a part of the recently submitted doctoral dissertation of the present author, the immediate reason for the so-proposed reinterpretation is the discussion of the character of the complex of Tuzlaluka that recently have taken place in the scholarship. The main points of reconsideration of the monastic identification of Tuzlaluka are the topography, the layout, and the architectural and functional analysis of the main structural elements (church, burial structures, and other buildings).

With respect to the topography it is argued that the location of the complex was not decided on the basis of its relative remoteness that would have suited a monastic foundation and even lesser as an element of a ritual procession of the ruler. Rather the location of the complex must be viewed in light of the network of private properties and households in the hinterland of the capital similarly to the hinterland of Constantinople.

Indeed, the domination of the cross-domed building instead of the church contradicts the common monastic layout and implies further the identification of the complex of Tuzlaluka as a secular household. The author challenges the identifications of the crossed-domed building as an abbot's house, refectory, and infirmary and instead on the basis of Byzantine comparative examples suggests a more reliable interpretation of the building as a high-ranking residence (triklinarion). As for the origin of the peculiar cross-domed plan with four corner rooms, it is proposed that the anti-seismic advantages of the plan tested in the earliest cross-domed churches at Bithynia was chosen both for the residential building and the church (so-called Lower church) as appropriate for the region of Preslav that belonged to a seismic area either.

Furthermore, the alleged burial function of the main

church as well as the identification of the tombs north of it as a martyrium and a monks' crypt are questioned on the basis of unprejudiced analysis of the data from the excavations and comparative examples in Byzantium.

And finally, the arrangement of workshops for red and white painted ceramics for architectural decoration and icons which explored the resources of the site seems to provide evidence that the complex of Tuzlaluka functioned as a center for ceramic production though not definitely as a monastery-ergasterion. Apparently the complexity of the production of painted ceramics is totally incompatible with monastic lifestyle yet it might well have been organized in a private oikos as attested in neighboring Byzantium. However, one should have in mind the possibility that the painted tiles and other articles of painted ceramics might have been intended for the decoration of the church and other buildings in the complex itself but not for distribution to other sites in Preslav.

Whatever the case, the present reconsideration of Tuzlaluka as a secular household raises serious questions to the identification and interpretation of complexes attested only through archaeological excavations in Preslav and other sites in medieval Bulgaria.

Антропоморфна пластика от късноneолитното селище Любимец

Васил Николов

Останките от късноneолитно селище (от последната четвърт на VI хил. пр. Хр.), са установени върху ниско заоблено възвишение на първата незаливна тераса на левия бряг на река Марица, на около 3,5 км източно от моста при Любимец. Северната периферия на културния му пласт е разрушена при строителството на северното платно на магистрала Марица, а централната му част ще бъде засегната от южното й платно; поради това се наложиха спасителни разкопки. През 2000 г. в сектор с площ 425 кв. м беше проучена значителна част от културния пласт, чиято максимална дебелина достига до 1,50 м[1]. Материалната култура в него принадлежи на двата последни периода на късния неолит в Тракия, именно Караново III-IV и Караново IV. Керамичните съдове от целия пласт често имат биконична форма, с черна, много добре загладена или излъскана повърхност. Някои от тях са снабдени с къси вертикални пръчковидни дръжки с асиметричен израстък, каквито досега бяха известни изключително от Западна Тракия (напр. от тел Парадими). Важна характеристика на керамичния комплекс от периода Караново IV е врязаната и инкрустирана с бяло вещество украса. В същата горна част на културния пласт са установени две малобройни технологични групи керамика, които досега не са били регистрирани в Тракия. Едната включва малки тънкостенни съдове и разлати паници с удебелен отвътре устиен ръб; те имат червено ангобирана външна и сиво ангобирана вътрешна повърхност. Другата технологична група включва предимно затворени тънкостенни съдове със сиво-черна излъскана повърхност и орнаментация със сиво-бяла рядка боя. И двете керамични групи намират аналогии в Източна Тракия и Северозападна Анатолия. При разкопките са регистрирани няколко хиляди кремъчни артефакта, както и находки от всички останали видове, характерни за епохата. Антропоморфната пластика е представена от уникални образци: става дума за глави на керамични статуетки с индивидуални черти. Всъщност това е засега най-ранната пластика от този вид в Тракия.

При досегашните проучвания не е намерена изцяло запазена антропомофна фигура, но голяма част от наличните фрагменти са информативни и позволяват да се направи констатацията, че и в двата периода се срещат както изправени, така и седящи статуетки. В горния пласт са открити несамостоятелни антропоморфни образи: реалистичен фалически израстък от вертикална дъговидна дръжка и вертикална дъговидна дръжка с антропоморфни черти - при основата й са моделирани задни части, а горе вероятно е бил моделиран липсващия сега израстък-глава (обр. 4 *4*). Към двата периода се отнасят и фрагменти от по един антропоморфен съд със сферична долна и цилиндрична горна част, с разширен устиен ръб.

Предмет на разглеждане в настоящата статия са горни части (предимно глави) на 20 керамични статуетки, от които само две (от периода Караново IV) са несамостоятелни (моделирани са като вертикална дръжка на капак) и ще бъдат представени в отделна група (те попадат в отделен тип и заради иконографията на изображението). Предложената тук класификация е направена според иконографията на главата, а когато това е възможно е включена и характеристика на горната част на тялото.

Период Караново III-IV. Тук представям 8 фрагмента от антропоморфни фигури, намерени на различни места в пласта без особености в контекста.

Първи тип. Женски антропоморфни фигури с удължена цилиндрична глава; много вероятно е да са били седящи (обр. 1 *1-3*). Добре загладената им повърхност е червеникава, кафява или черно-кафява. Отпред на цилиндричната глава, но доста ниско, е моделиран коничен нос с овална основа, а малко по-високо отстрани са прилепени две уши с подобна форма. Главата е несъразмерно удължена в горната си част и е с плоско теме. Торсото[2] е овално (раз-

[1] *Разкопки под ръководството на автора. Вж. Николов, Стефанова, Бъчваров 2001, 25-26.*

[2] *Свързвам представения тип торсо с типа удължени цилиндрични глави на базата на аналогии с многобройни късноneолитни фигури от Тракия със запазена горна половина на тялото, напр. от Караново, Новозагорско, Драма, Ямболско, Ясатепе-Пловдив, Ашаъ пънар в Източна Тракия.*

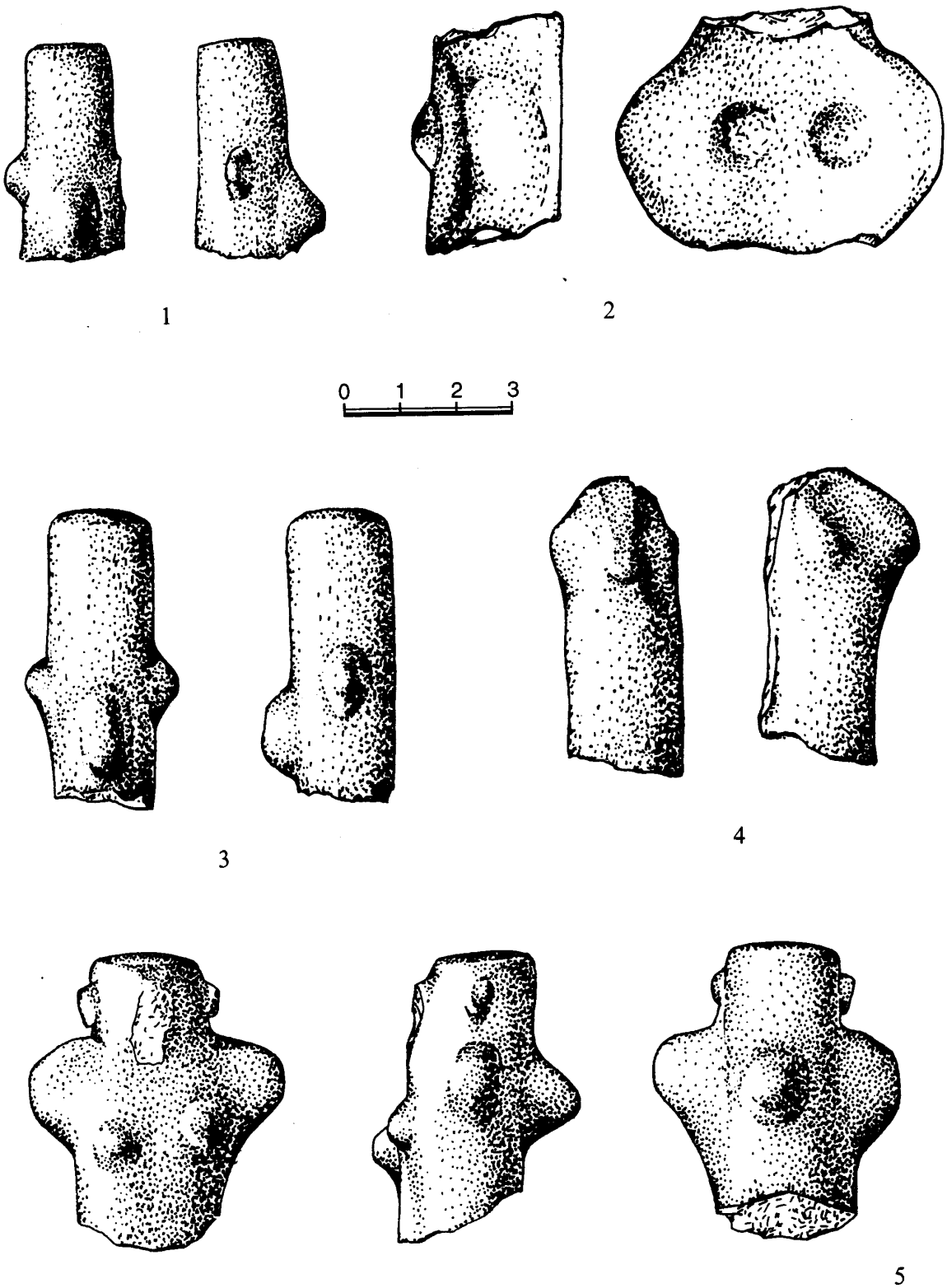

Обр. 1. Късноеолитно селище Любимец. Антропоморфна пластика: 1-5 – период Караново III-IV
Fig. 1. Late Neolithic site at Lyubimets. Anthropomorphic figurines: 1-5 - Karanovo III-IV period

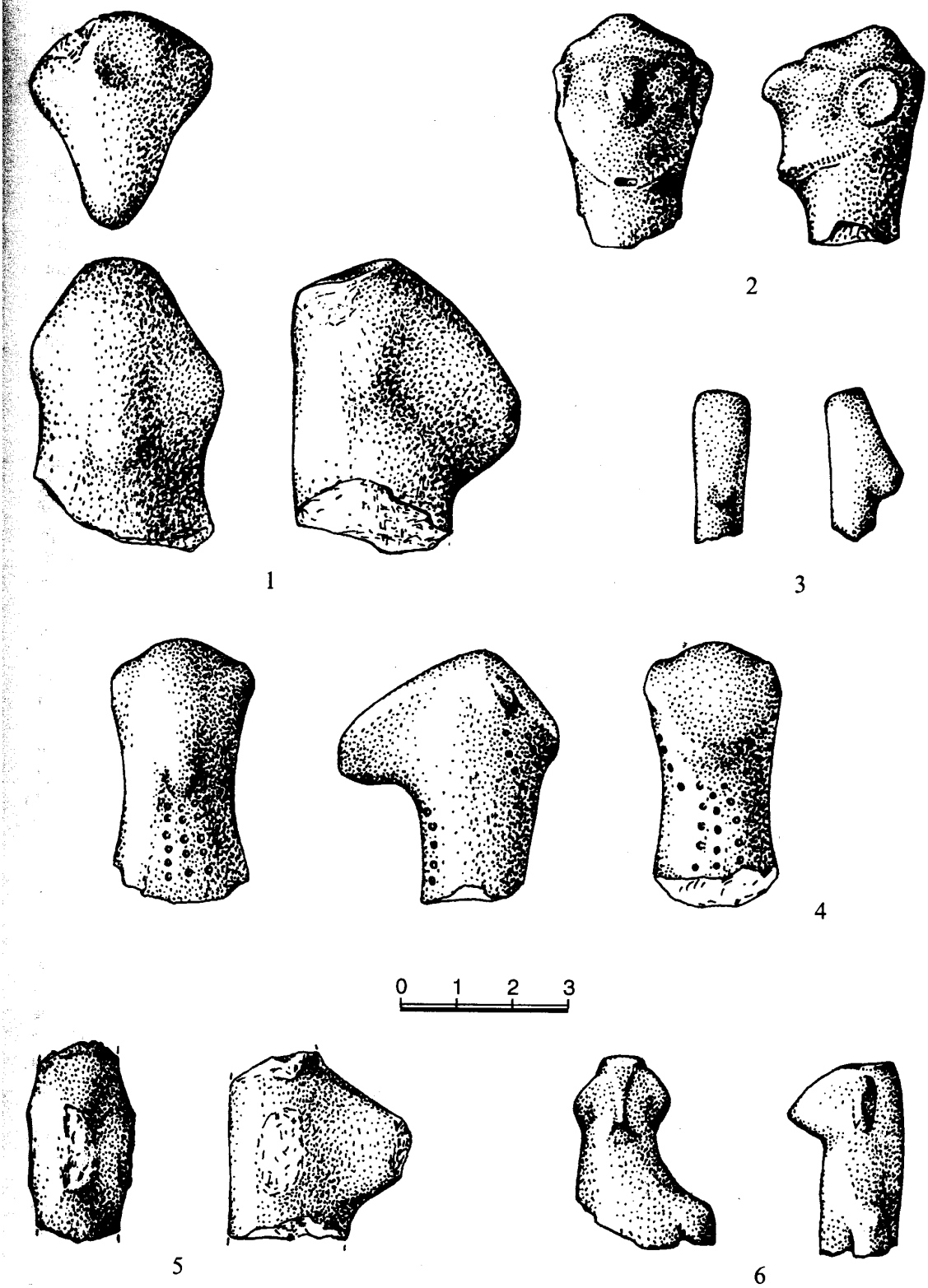

Обр. 2. Късноеолитно селище Любимец. Антропоморфна пластика: 1, 2, 4 – период Караново III-IV; 3, 5, 6 – период Караново IV
Fig. 2. Late Neolithic site at Lyubimets. Anthropomorphic figurines: 1, 2, 4 - Karanovo III-IV period; 3, 5, 6 - Karanovo IV period

теглено встрани) и неразчленено, с моделиран отпред бюст (две конични пъпки). Талията е сравнително тясна.

Втори тип. В него включвам една женска антропоморфна статуетка с керемидено червена добре загладена повърхност (обр. 1 *5*). Главата е цилиндрична, но ниска и масивна, отгоре е заравнена; отпред на почти цялата ѝ височина е бил моделиран вероятно коничен нос с овална основа, а отстрани са прилепени малки пъпковидни уши. Горната част от тялото на фигурата е масивна, почти цилиндрична, с две плоски разширения встрани най-горе, маркиращи ръцете. С неголеми конични пъпки е представен и бюстът. В средата на гърба, на нивото на израстъците-ръце е моделирана голяма конична пъпка (гърбица?). Този елемент не е обичаен за неолитната пластика в Тракия.

Трети тип. Обединява антропоморфни, вероятно женски статуетки с дълга шия и по-реалистично моделирана глава, с кафяво-черна, сиво-черна или керемидено червена, добре или много добре загладена повърхност (обр. 1 *4*; 2 *1, 4*). Представени са носът и ушите, но елементите на главата не "стърчат" както при пластиката от първите два типа, а преходът между тях е плавен. Темето е заоблено, заравнено или е отбелязано чрез широка и плитка ямичка. Носът е масивен, започва от темето, дълъг е и е силно издаден напред. Ушите разширяват главата встрани; между тях и носа се появява малка конкавна зона, която придава известен реализъм на фигурите. Едно от изображенията носи украса - тясно поле от три почти успоредни къси вертикални линии от набодени точки под носа и "плитка" или "опашка" отзад, която започва в два дяла зад двете уши (по една дъговидна линия от набодени точки), а под тила се слива в дебел общ "ствол" (вертикална лента от три почти успоредни линии от набодени точки).

Четвърти тип. Представен е от едно мъжко антропоморфно изображение, което в известна степен има портретни черти (обр. 2 *2*). Повърхността му е сиво-кафява, много добре загладена. Запазена е само сравнително реалистично моделираната глава с част от шията. Носът е орлов, очите са овални и слабо конвексни, устата е малка, врязана, представена доста ниско - върху брадичката. Формата и скулите на лицето са сполучливо представени, брадата е маркирана със слабо изразен релефен ръб, ушите са релефни, прилепнали към главата и слабо конкавни - едното е кръгло, а другото - овално. Челото е ниско, вероятно защото е частично покрито от ниската конична "шапка", моделирана върху главата. Задната част на главата е стълбовидна и преминава без прекъсване във врата.

Период Карапово IV. Тук представям 12 фрагмента от антропоморфни статуетки, произхождащи от различни места в културния пласт, но без особености в контекста.

Първи тип. Вероятно женски антропоморфни фигури с удължена цилиндрична глава (обр. 2 *3, 5*). Много добре загладената им повърхност е кафява. Отпред на главата е моделиран релефен нос - коничен с овална основа или широк, започващ от челото. Темето е заравнено. В един случай, отстрани на главата, на нивото на носа са били моделирани две конични уши с овална основа.

Втори тип. Женска антропоморфна статуетка с по-реалистична глава (обр. 2 *6*). Кафяво-черна много добре загладена повърхност. Главата е заравнена отгоре, отзад е стълбовидна. Носът е голям и плосък, започва от темето и надолу се изостря. Ушите са моделирани като плоски продължения на главата встрани. Горната част на тялото е плоска, с малки и слабо изострени надолу израстъци-ръце. Към този тип отнасям и горна част от тяло на фигура, която има близка иконография, но главата ѝ не е запазена (обр. 3 *1*). На раменете е пробита по една напречна дупчица. Бюстът е маркиран чрез малки конични пъпки. С врязани линии отпред е обозначено V-образно деколте; като негово продължение назад, зад врата е нанесен подобен мотив, но по-къс. В областта на гърба и кръста е бил врязан мотив (частично запазен) от вписани ромбове (?). Между него и "задното деколте" са набодени четири къси вертикални линии от точки.

Трети тип. Включва антропоморфни, вероятно женски статуетки с дълга шия и по-реалистично моделирана глава (обр. 3 *2, 5*). Повърхността им е сиво-черна или черно-кафява, добре или много добре загладена. Представени са носът и ушите, а между тях е оформена малка овална слабо конкавна зона. Темето е заоблено. Носът започва от темето, масивен и дълъг, повече или по-малко издаден напред. Ушите разширяват главата встрани.

Четвърти тип. Обхваща антропоморфни, вероятно женски фигури с дълга шия и глава с подчертано реалистична иконография, с много добре загладена сиво-червена или кафяво-червена повърхност (обр. 3 *3, 4*). Лицето е моделирано чрез две овални конкавни зони, които оформят вежди и голям релефен нос, и се сливат под него. Очите са овални и релефни, в един случай са тип кафено зърно. Устата не е показана. Ушите също не са конкретно изобразени, но оформянето на лицето допуска

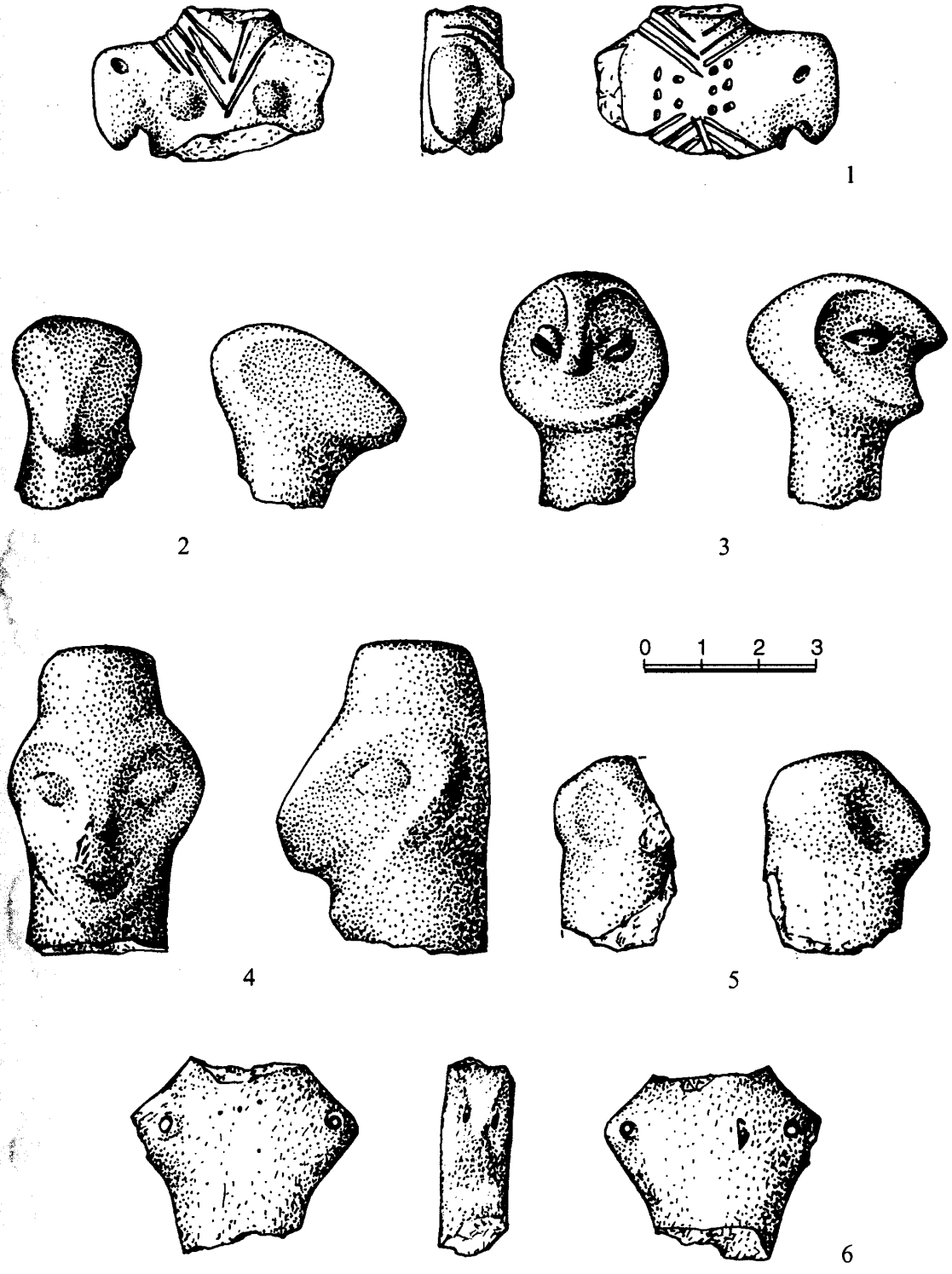

Обр. 3. Късноенеолитно селище Любимец. Антропоморфна пластика: 1-6 – период Караново IV
Fig. 3. Late Neolithic site at Lyubimets. Anthropomorphic figurines: 1-6 - Karanovo IV period

предположението, че и те са включени в общия му контур. В единия случай релефните очертания на лицето, заедно с брадичката, както темето и задната част на главата са заоблени. В другия случай релефно очертаното лице включва заострена брадичка, горната част на главата е цилиндрично оформена (кок?), а отзад е стълбовидна.

Пети тип. Антропозооморфните изображения в тази група са моделирани като вертикална дръжка на капак (на съд?) с керемидено червена или сиво-черна добре загладена повърхност (обр. 4 *2, 3*). Включват висока почти цилиндрична шия и хоризонтално удължена глава, в чиято иконография добре личат антропоморфни и орнитоморфни елементи. Безспорният мъжки антропоморфен елемент е брадата, представена чрез къси резки по релефния ръб, очертаващ долната страна на силно удълженото лице, което напомня човка. Лицето е моделирано чрез две приблизително овални конкавни полета, които под остър ъгъл оформят дълъг клюновиден нос. Между него и изострената брадичка чрез вдълбаване е маркирана устата. Очите са удължени и релефни - тип кафено зърно, представени са почти в средата на конкавните лицеви зони. Клюновидният нос преминава назад в заоблено теме. В единия случай само темето е покрито с врязана "коса" в прическа "на път" (врязаните линии са били инкрустирани с бяло вещество, а пак тази част на главата е била покрита допълнително с червена боя). В другия случай "косата" в подобна прическа заема и горната повърхност на носа.

Налични са и горни части от тялото на две женски антропоморфни статуетки, но главите са отчупени (обр. 3 *6*; 4 *1*). Представям ги, защото иконографията им е сигнификативна. Горната част на тялото е плоска, в единия случай чрез две пъпки е представен бюстът. Ръцете са изобразени чрез две пробити с дупчица триъгълни разширения встрани, т. е. показани са свити на корема. Не бих се наел да правя връзка между тези фрагменти и представените по-горе глави от статуетки.

Между антропоморфните пластични изображения от периодите Караново III-IV и Караново IV от селището Любимец съществува известна стилова близост и ясни белези на развитие, а за отделни типове - и традиция. Последното се отнася особено за първия тип на пластиката от двата периода: традицията на дълготловите фигури явно продължава до края на неолита. Една нова за неолита в Тракия идея - тази за моделиране на лицето чрез две конкавни зони, се проявява във фигурите от третия тип на по-ранния период и намира няколко варианта на развитие (трети до пети тип) в по-късния период. Несъмнен интерес предизвиква и появата на едно мъжко изображение с "протопортретни" черти, при това с "шапка" на главата (четвърти тип от по-ранния период). Най-ранните засега изображения, които могат да бъдат определени като портретни, са малко по-късни - от края на неолита (например, от селището Сапарева баня в долината на Струма). Антропоорнитоморфните мъжки изображения (от петия тип на по-късния период) са ново явление в неолитната пластика в Тракия. Същото трябва да се каже и за иконографията на торсото на женските фигури с триъгълни разширения встрани с дупчица от по-късния етап. Женската статуетка с "гърбица" (от втория тип на по-ранния период) поставя иконографски проблеми, които засега остават без отговор.

Повечето от представените тук изображения намират сравнително близки аналогии в цяла Тракия, включително и сред непубликуваната пластика от селището Ашаъ пънар в Източна Тракия[3]. Тъй като разкопките на селището край Любимец трябва да продължат и да обхванат значителна част от площта му, пълен сравнителен анализ ще бъде направен в окончателната публикация. Засега само ще отбележа, че без аналогии остават пластичните изображения, представени на обр. 1 *5*; 2 *2, 6* и 3 *3, 4*.

От особен научен интерес би било намирането на възможности за интерпретиране на представената тук пластика в контекста на ранноземеделската религиозно-митологична система. За съжаление контекстът на откриването й не може да подпомогне съществено подобен опит. Все пак е немаловажно, че фрагментите от антропоморфни изображения са намерени както в периферните рядко застроени части на селището, така и в намиращото се там бунище. Това ще рече, че въпреки вероятните им сакрални функции, счупените (може би в много случаи преднамерено) фигури са загубвали сакралността си и съответно са попадали цялостно или частично в профанния "боклук". Това състояние на изворната база ме освобождава от необходимостта да преповтарям известни хипотези за ролята на праисторическата антропоморфна пластика изобщо, ще предложа само кратки бележки за някои от изображенията.

Неолитните женски изображения от Югоизточна Европа обикновено се свързват с ранноземеделската идея за възпроизвеждаща сила

[3] *Последното е по информация на Свенд Хансен, за което и тук му благодаря.*

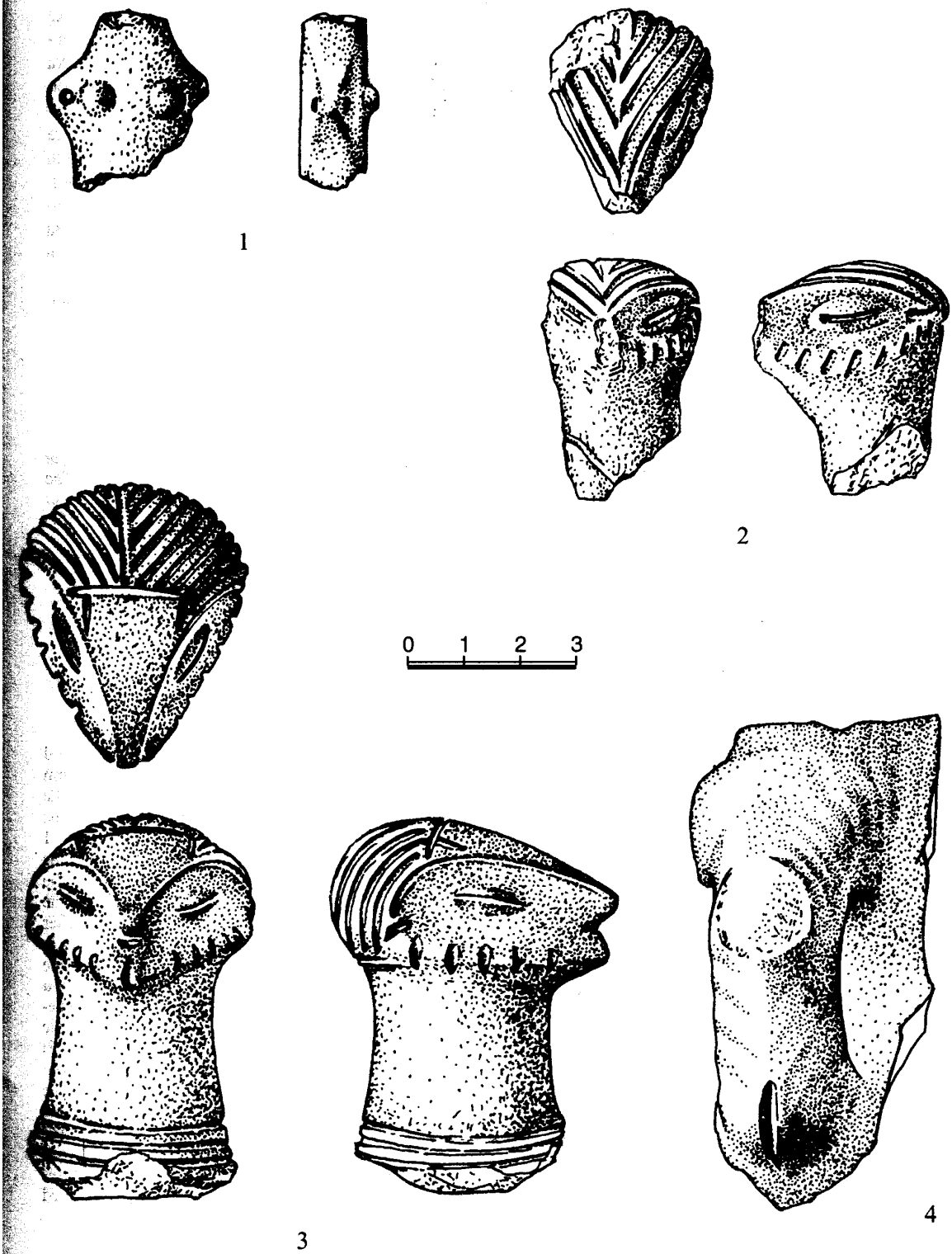

Обр. 4. *Късноенеолитно селище Любимец. Антропоморфна пластика: 1-4 – период Караново IV*
Fig. 4. *Late Neolithic site at Lyubimets. Anthropomorphic figurines: 1-4 - Karanovo IV period*

в природата и света, персонифицирана (поне в представите на изследователите) като богинята Майка. Тъй като изследването е базирано почти само върху глави от статуетки, извлечената от тях информация не може да даде съществена подкрепа на тази иначе приемлива теза. Сериозен интерпретационен проблем поставя женската фигура с "гърбица". Мъжката глава с "шапка" и "протопортретни" черти бих представил чрез отдавна лансираната от мен теза за връзката на неолитните и халколитните мъжки антропоморфни изображения с нарастналата роля на някои представители на потестарната власт с особен престиж (Nikolov 1991, 159); на базата на антропоморфната пластика появата на явлението се отнася към последната фаза на късния неолит, но чрез тази находка вероятно трябва да бъде удревнено. Моделираните върху дръжки на капаци антропоорнитоморфни мъжки изображения вероятно са свързани с представите за душите на починали предци, "натоварени" от живите им наследници с функциите на духове-охранители. Съчетаването в иконографията на изображенията на антропоморфни и орнитоморфни елементи може би подсказва в каква посока са били представите на древните земеделци за визуалния облик на някои духове-охранители.

Цитирана литература:

Николов, Стефанова, Бъчваров 2001: В. Николов, Т. Стефанова, К. Бъчваров. Спасителни археологически разкопки на късноеолитното селище край гр. Любимец, Хасковска област. - В: Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г. София, 2001, 25-26.

Nikolov 1991: V. Nikolov. Zur Interpretation der späteneolithischen Nekropole von Varna. - In: Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55). Bonn, 1991, 157-166.

Anthropomorphic Figurines from the Late Neolithic Site at Lyubimets

Vassil Nikolov

The remains from a Late Neolithic site (the last quarter of the 6th millennium BC) were located on a low rounded hill on an unflooded terrace of the Maritsa river, ca. 3,5 km to the east of the bridge at Lyubimets. An excavation area of 425 sq. m was opened in 2000. The cultural layer reaches a depth of 1,50 м and a considerable part of it was excavated during the field season. The artifactual assemblage from the site is dated to the latest two periods of the Late Neolithic in Thrace – Karanovo III-IV and Karanovo IV.

The excavations have not yielded a single completely preserved anthropomorphic figurine but the fragments provide information that both standing and seated figurines occur in these two periods. The present article is aimed at studying the upper parts (heads mainly) of 20 ceramic figurines, only two of them (Karanovo IV period) being part of other objects (they were vertical lid handles) (Fig. 4 *2, 3*). On the basis of the iconography of the head, four types of figurines are distinguished for Karanovo III-IV period, and five types - for Karanovo IV period. A certain stylistic similarity and clear marks of development relate the Karanovo III-IV and Karanovo IV anthropomorphic figurines from Lyubimets. This tradition can be followed for the particular types. The latter is especially true for the long-headed figurines from the two periods (figs. 1 *1-3*; 2 *3, 5*): the tradition obviously lasted until the end of the Neolithic. An idea, which is new for the Neolithic in Thrace, is namely the shaping of the face with two concave parts, appears in the earlier period (figs. 1 *4*; 2 *1, 4*) and has several variants in the later period (figs. 3 *2-5*; 4 *2, 3*). A male figurine with "proto-portrait" features (fig. 2 *2*), and with a "hat" on the head (from the earlier period) is of special interest. The anthropoornithomorphic male images that come from the later period (fig. 4 *2, 3*) are a new phenomenon in the Neolithic figurines in Thrace. The same is true for the iconography of the female torso of the figurines with triangular side enlargements and an opening that are also from the later period (figs. 3 *6*; 4 *1*). The female figurine with a "hump" from the earlier period (fig. 1 *5*) poses iconographic questions, which cannot be answered at this time.

Класификация на керамиката от тракийски могили в Етрополско (V-IV в. пр. Хр.)

Даниела Агре

Целта на настоящата публикация е анализ на различните типове керамика, открита в тракийски могили от Етрополско през последните десет години[1]. На този етап са проучени почти изцяло 5 некропола. Хронологическите рамки обхващат периода от V до края на IV в. пр. Хр., като погребалният обред не се различава от практикуваният през този период в цяла Тракия. Наблюденията показват, че успоредно с трупополагането се е прилагало и трупоизгарянето. Резултатите от разкопаните до този момент могили сочат тенденция за превес на кремацията в процентно съотношение (70:30). В повечето случаи тя е извършвана извън пределите на могилата, а останките са поставяни или захлупвани с керамични съдове с различна форма. Съдове, накити и въоръжение присъстват както в могили с гроб, така и в такива, където гроб липсва. Тези "празни" или "символични" могили се откриват във всички некрополи от района, като броят им многократно превишава този на могилите с гробове. Характерно за могилите без гробове е наличието на обредни съоръжения (ями и олтари) в и под могилния насип, а така също и на поставени в тях дарове - метални или керамични (Агре 2001а, 52-60).

Най-често срещаните находки в могилите са керамичните съдове - цели, фрагментирани или ритуално натрошени, поставени като дарове или използвани за нуждите на погребалния обред. Въз основа на технологичния принцип керамиката може да се раздели на две основни групи - керамика, работена на ръка, и керамика, работена на грънчарско колело.

Съдовете, работени на ръка, носят характерните белези на местната тракийска керамика. В повечето случаи, те са дебелостенни, някои имат много добре загладена повърхност, а други - груба. Глината, от която са изработени, е с примеси от кварц, слюда или пясък. Изпичането е неравномерно, цветът на повърхността е от светло до тъмнокафяв или сивочерен, на лома е черен, сивочерен или червено-черен. Някои от съдовете са украсени с декоративни орнаменти, представляващи релефни ленти с прищипвания или коси нарези по тях. Тези орнаменти са разположени хоризонтално, дъговидно или спираловидно върху стените на съда. Върху други има по няколко хоризонтално прилепени езичести дръжки или четири пъпковидни издрастъци, разположени в горната половина на тялото.

По форма, съдовете, работени на ръка, могат да се разделят на четири типа: с биконична форма, с конусовидна форма, купи и паници.

Съдовете от първия тип се отличават с изпъкнали контури на стените, които силно се стесняват в долната третина на съда, а в горната част завиват плавно навътре към устието,

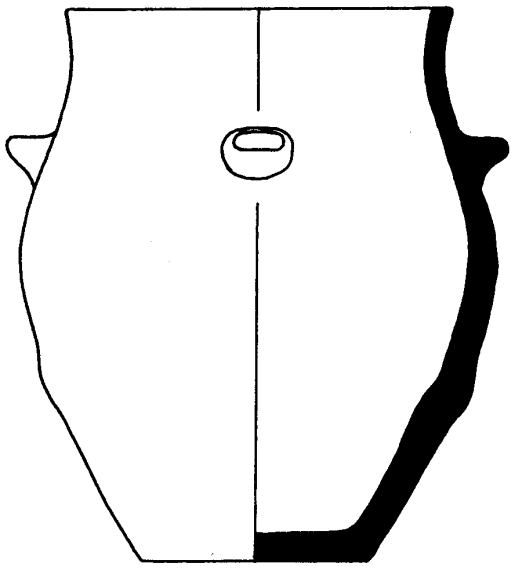

Обр. 1. Биконичен съд от могила в м. Мишовото. V-IVв пр. Хр.
Fig. 1. Biconical vessel from a mound in the Mishovoto locality. 5th-4th c. BC

[1] *Повод за написването на тази работа е не само голямото количество разнородни материали, открити в Етрополско през последните десетина години, но и разговорите водени между мен и Мечислав Домарадски в продължение на години. Неговият интерес беше насочен към работената на колело сивата тракийска керамика, откривана в различни варианти в Етрополско. Спорехме, доколко е възможно тази керамика да е дело на ателиета в Пистирос, която по търговски път да е достигнала до Етрополе, или пък тя да е произведена от местни майстори. Неговите схващания напоследък бяха близки до моите относно местните керамични ателиета. За съжаление разговорите ни останаха недовършени. Тази работа е само една реплика към това, което бихме могли да направим заедно.*

което е извито леко навън, с хоризонтално отрязан ръб. Украсени са с малки езичести дръжки или пъпковидни налепи, разположени хоризонтално в горната половина на тялото (обр. 1)[2]. Керамиката от този тип намира известни паралели със съдовете от тип 4 по класификацията на М. Чичикова (Чичикова 1984, 22, кат. I/13), а също така и с находките, открити на север от Дунава (Simion 1974, 300, fig. 7), които и в двата случая се датират в IV в. пр. Хр.

Вторият тип съдове имат форма на пресечен конус, обърнат с основата нагоре, дъното им е равно и удебелено, а устието е с хоризонтално отрязан ръб. Те могат да бъдат разделени на три варианта - високи (от 35 до 40 см), средни (от 25 до 30 см) и ниски (от 15 до 20 см).

При високите съдове диаметърът на устието варира от 25 до 30 см, а стените в долната част са скосени по-рязко към дъното. Съдовете са декорирани с релефни ленти (с ямички или коси нарези по тях), разположени в един, два или повече редове (обр. 2). При някои от тях украсата представлява сложни геометрични мотиви. Подобна орнаментация се среща често върху съдове от периода V-III в. пр. Хр. (Георгиева 1982, обр. 9–12), а формата им е изключително популярна още от VI в. пр. Хр. (Мирчев 1962, 124).

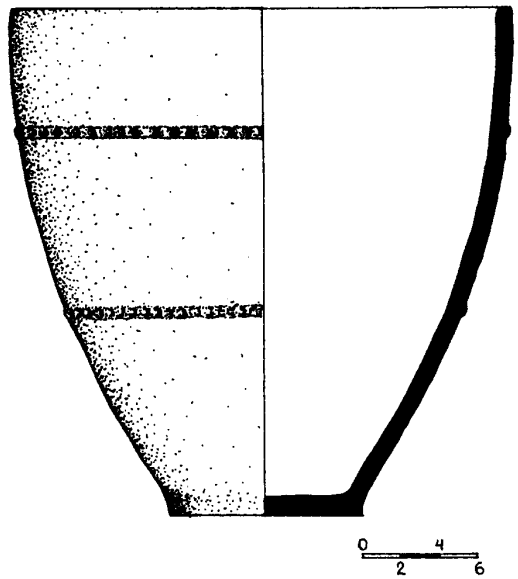

Обр. 2. Висок съд с конична форма от могила в м. Чиковото. V в. пр. Хр.
Fig. 2. Tall conical vessel from a mound in the Chikovoto locality. 5th c. BC

Средните по височина съдове имат диаметър на устието също от 25 до 30 см, а дебелината на стените е от 0,5 до 0,8 см. Украсата им е много бедна, когато има такава - тя е от пъпковидни издатъци или езичести дръжки, разположени под устието. Три от тези съдове са послужили за урни. Единият от тях е бил счупен на две половини. За похлупване на кремираните останки е използвана едната половина, другата не е открита. Тези съдове намират паралел с подобен, също използван за урна съд, от гроб 21, в некропола при Равна (Мирчев 1962, 111, табл. XXI/1).

Диаметърът на устието на ниските съдове е почти два пъти по-голям от височината на съда. Дебелината на стените е до 1,0 см. Съдовете са украсени с релефни ленти. Един от тях е използван за урна (обр. 3). Подобни съдове се откриват както сред находките от Тракия (Чангова 1981, 81), така и на север от Дунава (Alexandrescu 1980, 95-100).

Купите имат тяло с форма на обърнат пресечен конус. Дъното им е равно и удебелено. Устието е с леко удебелен, отрязан хоризонтално ръб. Стените са с дебелина до 1,0 см. Подобни съдове са известни още от ранножелязната епоха и почти не търпят промени до III в. пр. Хр (Cicikova 1977, 132-133, pl. IV/3-4).

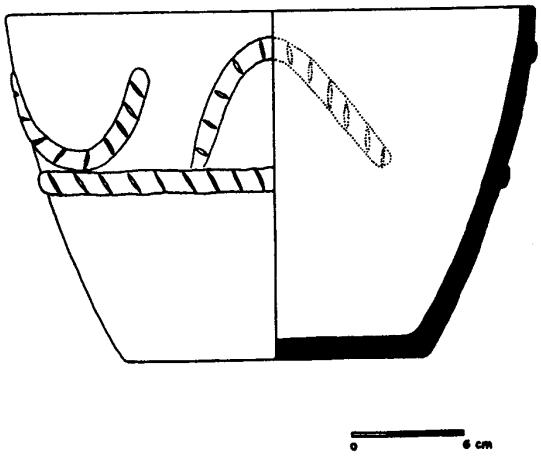

Обр. 3. Нисък съд с конична форма от могила в м. Рендашкото. V-IV в. пр. Хр.
Fig. 3. Short conical vessel from a mound in the Rendashkoto locality. 5th-4th c. BC

Друг тип съдове са паниците. Тялото им е с форма на пресечен конус с косо наведени прави стени и широко отворено устие. Дъното им е плоско, равно. По форма паниците се доближават до тип 5 по класификацията на М. Чичикова (Чичикова 1984, 23 табл. I/14). Подобни

[2] *Всички илюстрации в работата са дело на Деян Дичев, за което му благодаря.*

съдове се откриват в селища и некрополи от цяла Тракия в периода VI-III в. пр. Хр. В някои от случаите урната е покривана с паница, която е служела за капак, като паницата винаги е изработвана на колело.

Керамиката, работена на ръка и на колело е била използвана успоредно. При това, керамиката, работена на колело преобладава в процентно отношение над тази, работена на ръка.

Съдовете, изработени на колело, принадлежат към т. нар. местна тракийска керамика. Направени са от добре или много добре пречистена глина, получила гълъбовосив, сив или сивокафяв цвят след изпичането. Някои са покрити с ангоба и имат излъскана повърхност. Много от тях копират, с различна степен на близост, известни гръцки форми - кратери, кантароси, леканета, амфори, киликси, скифоси и др.

Групата на кратеровидните съдове е представена от три екземпляра. Най-ранен е съдът, открит в могила в м. Чиковото. Той има най-широк диаметър на устието (33 см), права шийка, изнесено навън устие с плосък венец, кратеровидна форма на тялото и съвсем малко пръстеновидно столче. Дръжките му са с кръгло сечение, прилепени към горната част на тялото и достигат до ръба на устието (обр. 4).

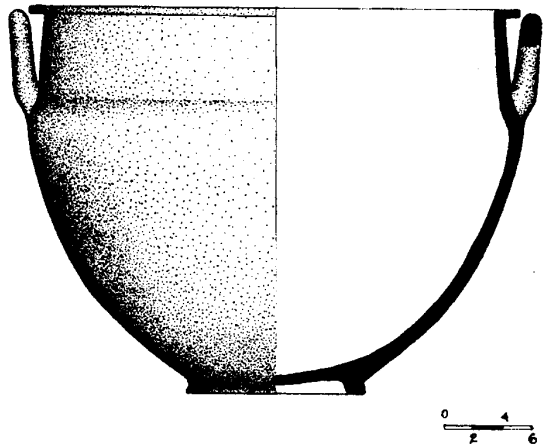

Обр. 4. Кратеровиден съд от могила в м. Чиковото. V в. пр. Хр.
Fig. 4. Krater-like vessel from a mound in the Chikovoto locality. 5th c. BC

Съдът има известна аналогия с намерени кратеровидни съдове в гроб No. 37 в Равна (Мирчев 1962, табл. XXVIII, 5) и в гроб No. 6 в Професор Иширково (Георгиева, Бъчваров. 1994, 35, табл. VIII, 2). Отнася се към кратери тип 23 по Е. Москалу, чието разпространение в тракийските земи започва от втората половина на VI в. пр. Хр. и продължава до IV в. пр. Хр. (Moscalu 1983, 137 – 139). По подобие на откритите заедно с него находки съдът от Етрополе може най-общо да бъде датиран в V в. пр. Хр.

Вторият съд от тази група е открит в могила 2 в м. Рендашкото. Тялото му има форма, близка до биконична. Столчето е високо с форма на пресечен конус. Дръжките са почти плътно прилепени до тялото и опират в ръба на устието, което е изнесено навън (обр. 5). Точни паралели на този съд засега не са намерени, базирайки се на откритите заедно с него материали, може да бъде датиран към края на V или в самото начало на IV в. пр. Хр.

Третият съд от групата е открит в могила в м. Ябланица. Изработен е от много добре пречистена глина, добила кафяв цвят след изпичането. Съдът е покрит с ангоба, след което е излъскан. Тялото му има камбановидна форма. Устието е слабо издадено навън, с косо отрязан ръб, дръжките са с кръгло сечение, а дъното завършва с конкавно пръстеновидно столче (обр. 6). Формата на този съд го приобщава към междинната група кратеровидни съдове от IV в. пр. Хр., която маркира един етап

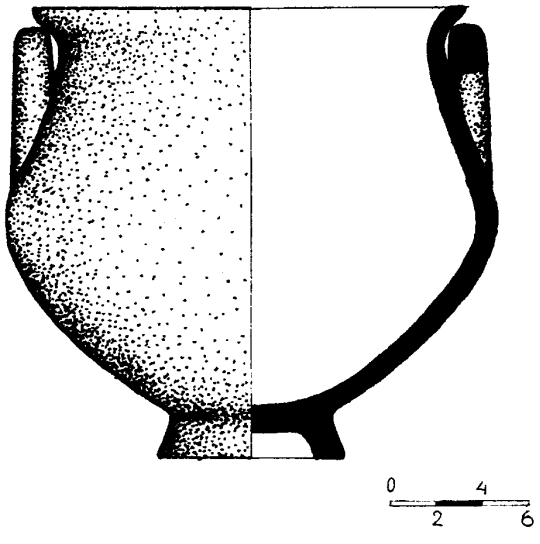

Обр. 5. Кратеровиден съд от могила 2 в м. Рендашкото. V- IV в. пр. Хр.
Fig. 5. Krater-like vessel from Mound 2 in the Rendashkoto locality. 5th - 4th c. BC.

в развитието на керамичния тип - от нисък към по-източен и строен силует на тялото. Тези критерии се показателни за датирането на съда, намиращ близки паралели в погребалните комплекси при Златовръх, Пловдивско (Детев 1979, 97, обр.12), Радево, Сливенско (Кънчев 1973, 79, обр. 90), Мезек (Велков 1937, 141, обр.

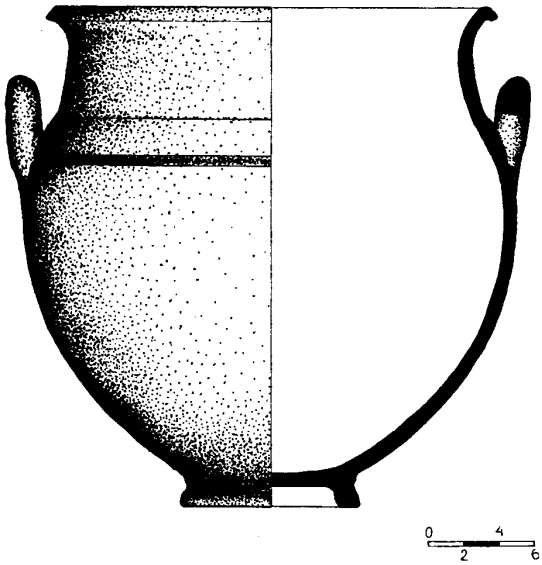

Обр. 6. Кратеровиден съд от могила в м. Ябланица. Средата на IV в. пр. Хр.
Fig. 6. Krater-like vessel from a mound in the Yablanitsa locality. Mid 4st c. BC

1 и 2), Зимнична (Alexandrescu 1980, 83, fig. 29/4), Енисала (Simion 1976, fig. 6/4) и др.

Амфорите са представени от 2 екземпляра. По-ранната от тях е открита в могила 1 в м. Рендашкото. Тялото й е с изразена биконична форма и съвсем малко пръстеновидно столче. Шийката е висока, с цилиндрична форма и заоблен ръб на устието. На мястото на съединението на шийката с тялото има релефен ръб. Дръжките са с елипсовидно сечение, профилирани по цялата дължина от външната страна с два врязани жлеба. Дъното завършва с пръстеновидно столче (обр. 7). Амфората е изработена от фина глина, получила след изпичането светлосив цвят. По формата си подобни амфори често се доближават до гръцкия първообраз (Чичикова 1984, 32) и са известни от многобройни находки от Тракия. Времето на тяхното най-масово разпространение е V–IV в. пр. Хр. Разглежданата амфора може най-общо да бъде датирана в V в. пр. Хр.

Втората амфора е от могила 1 в м. Равнището. Тя е с по-източен силует и добре оформено столче във вид на пресечен конус (обр. 8). Амфората е изработена от фина глина, добила кафяв цвят след изпичане, отвън е покрита с ангоба и е излъскана. Намира паралели с амфора от Червенкова могила при Брезово, Пловдивско (Велков 1935, 6, обр. 7), от Ясатепе в Пловдив (Детев 1959, 64, обр. 92), от могила 2 при Дуванлий, където е запазена само горната част на съда (Филов 1934, 23, обр. 26/2), от Долно Сахране, Старозагорско (Гетов 1965, 205, обр. 3), от Славяни, Старозагорско (Буюклиев 1964, 63, обр. 2,б), от Асарлъка при Златовръх, Пловдивско (Детев 1979, 96, обр. 10) и с единствената досега публикувана амфо-

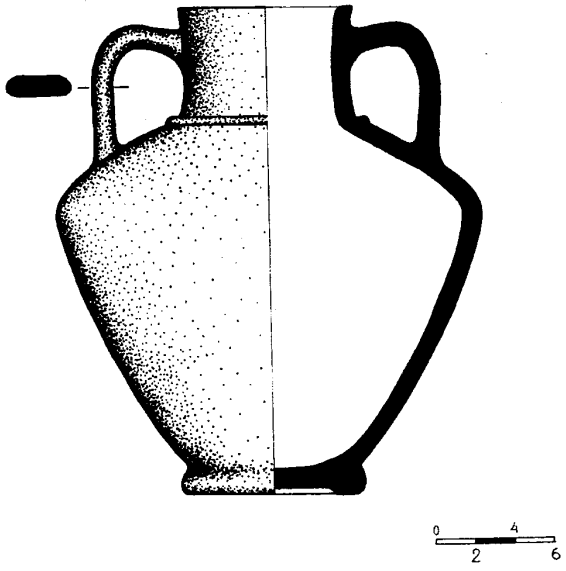

Обр. 7. Амфора от могила 1 в м. Рендашкото. V в. пр. Хр.
Fig. 7. Amphora from Mound 1 in the Rendashkoto locality. 5th c. BC

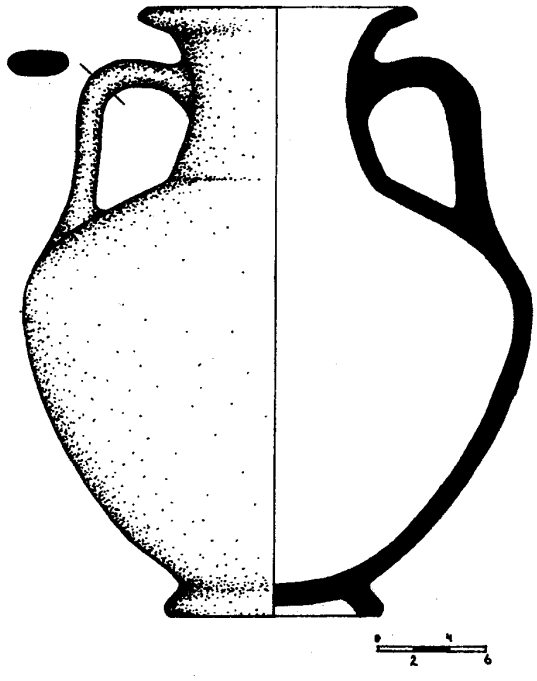

Обр. 8. Амфора от могила в м. Равнището. Края на V-IV в. пр. Хр.
Fig. 8. Amphora from a mound in the Ravnishteto locality. 5th - 4th c. BC

ра от Северна България от Плевен (Cicikova 1963, 40, fig. 4/1). По състав на глината, качество на изработката и цвят след изпичането, амфората от м. Равнището съответства на кратеровидният съд и откритата заедно с него каничка от могилата от м. Ябланица. Посочените паралели ми дават възможност да датирам амфората в периода от края на V - началото на IV в. пр. Хр.

Каните от Етрополските могили са три. Най-ранната е открита в могила 1 в м. Рендашкото. Каната е с биконична форма на тялото и фуниевидно оформено устие. Вертикална дръжка излиза над ръба на устието и завършва в най-широката част на съда. Дъното й е равно, неподчертано и плътно (обр. 9). Съдът е изработен от много добре пречистена глина, която при изпичането е получила сивопепеляв цвят. Подобни кани са разпространени както в Тракия, така и в трако-скитската контактна зона, като най-ранните образци датират от последната четвърт на VII в. пр. Хр., а най-масово са разпространени през VI - IV в. пр. Хр. (Moscalu 1983, 100- 107). На базата на откритите заедно с нея материали, мога да датирам каната от Етрополско в V в. пр. Хр.

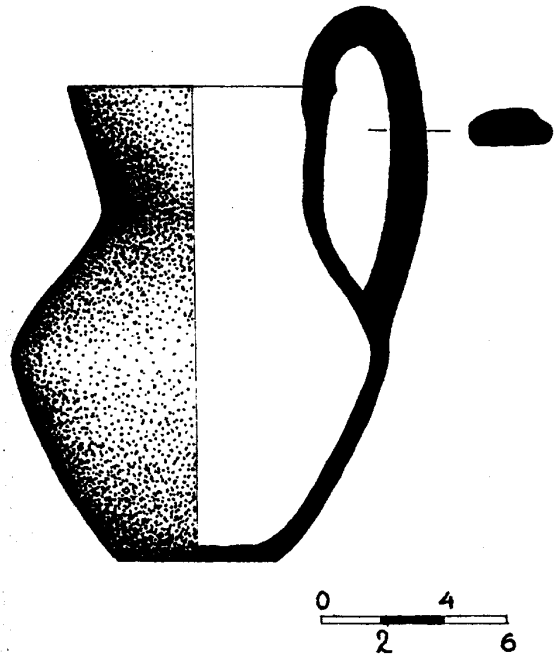

Обр. 9. Кана от могила в м. Рендашкото. V в. пр. Хр.
Fig. 9. Jug from a mound in the Rendashkoto locality. 5th c. BC

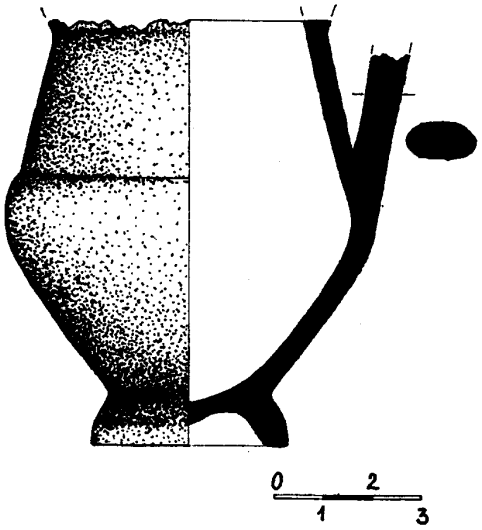

Обр. 10. Кана от могила в м. Ябланица. Средата на IV в. пр. Хр.
Fig. 10. Jug from a mound in the Yablanitsa locality. Mid 4t c. BC

Втората каничка е открита заедно с описаният по-горе кратеровиден съд от м. Ябланица (обр. 10). Формата й повтаря тази на група тракийски кани, призвеждани в два основни варианта от V в. пр. Хр. насетне (Cicikova 1963, 43; Moscalu 1983, pl. LXXI–LXXIV). Устието и горната част на дръжката не са запазени, но според формата на тялото и оформянето на дъното може да се предположи, че съдът е имал слабо разширяващо се навън равно отрязано устие и дръжка, издигаща се до нивото на устието или малко над него (Божкова, Агре 1995, 29).

Тези характерни белези са типични за каните, датирани главно в средата на IV в. пр. Хр., за разлика от по-ранните екземпляри, снабдени с висока дръжка и високо и тясно конкавно дъно (Cicikova 1963; Чичикова 1984, 36-44). Посочените аналогии позволяват разглежданата каничка да бъде датирана около средата на IV в. пр. Хр.

Третата каничка е от типа кана-ойнохое (обр. 11). Този тип се развива в Тракия под силното влияние на гръцките образци. Ойнохоевидната кана от Етрополе е с биконично тяло, шийката й е къса и широка. Украсена е с две широки врязани линии. Такива линии има и върху тялото на съда. Дръжката е с полуелипсовидно сечение и не се издига над ръба на устието. Другият й край е прихванат за най-издутата част на тялото. Дъното има плътна поставка и е леко конкавно в средата. Глината е много добре пречистена, сива на цвят. Съдът има паралели с подобен, открит в насипа на една от могилите от некропола край Панагю-

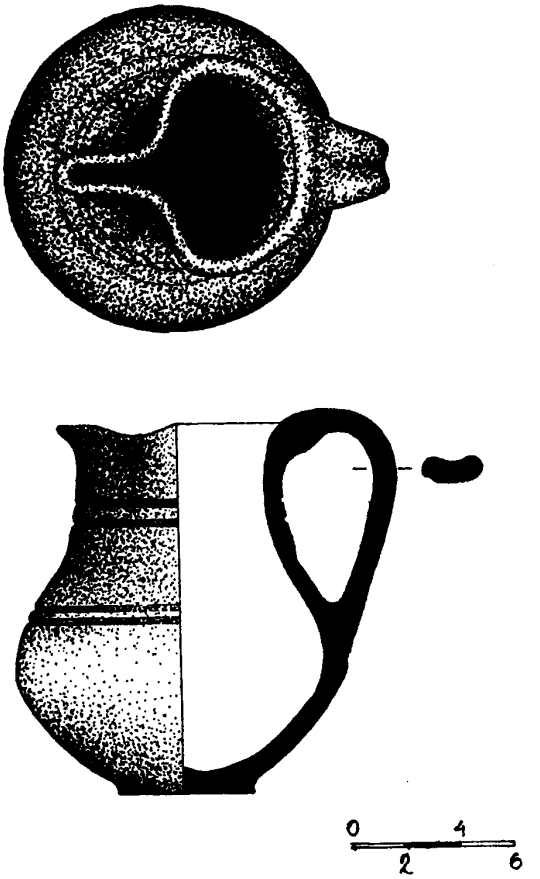

Обр. 11. Кана-ойнохое от могила в м. Горунака. Втората половина на IV в. пр. Хр.
Fig. 11. Jug-oinochoe from a mound in the Gorunaka locality. Second half of the 4th c. BC

рски колони (Цончев 1959, 101, обр. 17), с ойнохое от гроб 111 на некропола от Аполония (Иванов 1948, 46, обр 55/1). По-далечни са аналогиите му с ойнохоета от тип 34 по типологията на М. Чичикова (Чичикова 1984, 41), които се изработват и употребяват в Севтополис през последната четвърт на IV в. пр. Хр. Ойнохоето от Етрополско датира от втората половина - до края на IV в. пр. Хр.

В могила край Етрополе (м. Долна Равна) беше открит още един съд, който можеше да бъде отнесен към типа кани, но при него липсва дръжката (обр. 12). Тялото на съда е с полусферична форма, отделено е от шийката с релефен пръстен. Шийката е къса с вдлъбнати стени. Ръбът на устието е издаден навън. Дъното е равно. Върху тялото има украса от хоризонтално врязана линия. Съдът е изработен от сива глина с примеси на слюда. Цвят на повърхността сиво-кафяв, покрит с ангоба. Съдът е бил поставен като дар, в гроб с трупоизгаряне, датиран в IV в. пр. Хр.

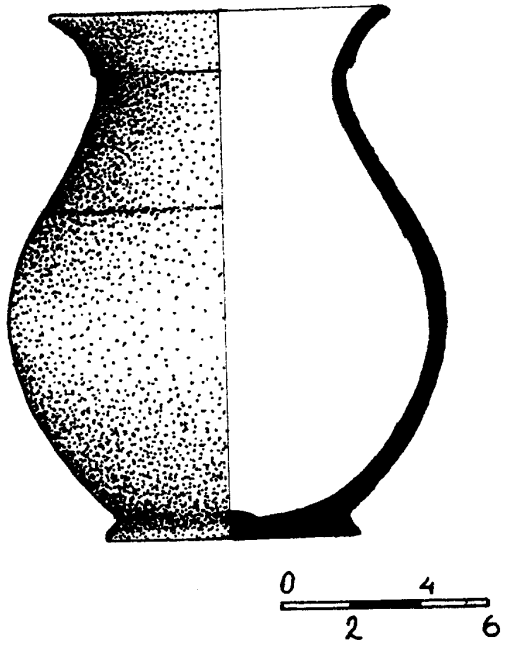

Обр. 12. Дълбок съд от могила в м. Долна Равна. IV в. пр. Хр.
Fig. 12. Deep vessel from a mound in the Dolna Ravna locality. 4th c. BC

Използвани от местното население са били и паниците. Те са с форма на обърнат пресечен конус. Столчето им е пръстеновидно, по-високо или по-ниско. Устието е удебелено, завито навътре със заоблен ръб (обр. 13). По-голямата част от откритите паници се доближават до тип 26 по М. Чичикова (Чичикова 1984, 34, кат. I 66-73). Съдове с описаната по-горе форма са употребявани в Тракия през V-III в. пр. Хр.

В могила 4 от м. Равнището са намерени кантарос (обр. 14), лекане (обр. 15) и силно фрагментиран лутерий. Кантаросът и лутерият са сиви, прецизно изработени от много добре пречистена глина, а лекането е изработено

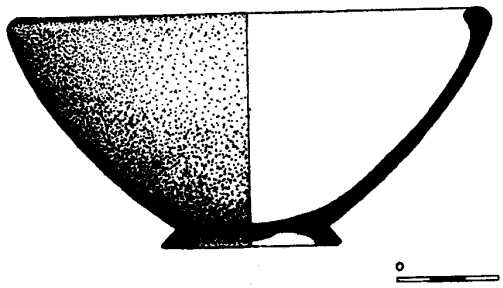

Обр. 13. Паница от могила 1 в м. Равнището. V-IV в. пр. Хр.
Fig. 13. Plate from Mound 1 in the Ravnishteto locality. 5th - 4th c. BC

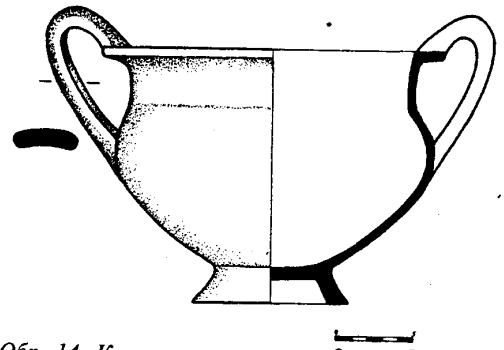

Обр. 14. Кантарос от могила 2 в м. Равнището. IV в. пр. Хр.
Fig. 14. Kantharos from Mound 2 in the Ravnishteto locality. 4th c. BC

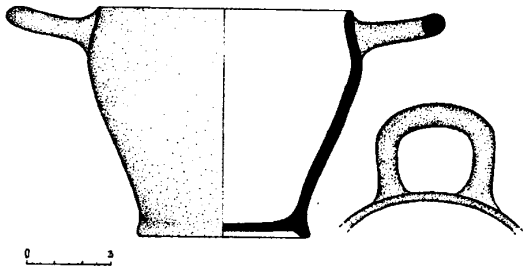

Обр. 16. Скифос от могила в м. Чиковото. V в. пр. Хр.
Fig. 16. Skiphos from a mound in the Chikovoto locality. 5th c. BC

небрежно от добила след изпичането кафяв цвят глина, с примеси от слюда. Кантаросът намира известен паралел с подобен от Згалево, Плевенско (Чичикова 1952, 345, обр. 346), от Преслав (Станчев 1949, 141, обр.18/15, 19/16), от селището край Перник (Чангова 1981, 88, обр. 43, 1) и др. Близък е по форма до Агора-646, но при посочения кантарос дръжките започват под венчето, елемент характерен за V в. пр. Хр. Подобни съдове са откривани и в келтските некрополи - Карабурма (Todorovic 1972, гроб 7, табл.II /4), Кипиново и др., но в тях са датирани през III в. пр. Хр. и имат по-висока шийка (Kruta, Srabo 1982, 51-67).

В друг некропол е открито още едно лекане, с матова тъмнокафява повърхност. Леканета с подобна форма от Тракия досега не са публикувани. Всички паралели на тези съдове (безспорно копиращи гръцки образци) са открити на север от Дунава (Слобозия, Пойона, Албешти, Скавишоара и пр.), като тяхното разпространение там е в периода V-III в. пр. Хр. Леканетата от Етрополе се отнасят към тип XI/C по Е. Москалу (Moscalu 1983.).

Сред находките от могила Чиковото, отнасящи се към V в. пр. Хр., заедно с паница и съд с кратеровидна форма (обр. 4) е поставен и един скифос (обр. 16). Съдът е изработен много прецизно от светлосива глина без примеси. Тялото му е издуто в горната част, а надолу силно се стеснява. Дъното е с пръстеновидно столче, дръжките са с кръгло сечение - малки, прикрепени хоризонтално под ръба на устието, което е леко извито навън.

Сред съдовете, открити в Етрополско, има и такива, които са местно производство и на този етап не намират паралели в Тракия. Като пример може да бъде посочен съд, вероятно използван за светилник (обр. 17). Изработен е от сива глина без примеси. Горната част на съда има форма на пресечен конус, обърнат с широката си основа нагоре. Устието му е със сложна форма. Долната част на съда представлява поставка с цилиндрична форма, която в долната си част завършва фуниевидно. Дъното е конкавно вдлъбнато.

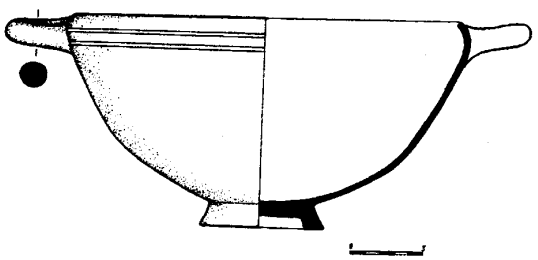

Обр. 15. Лекане от могила 2 в м. Равнището. IV в. пр. Хр.
Fig. 15. Lekane from Mound 2 in the Ravnishteto locality. 4th c. BC

Анализът на керамиката, работена на ръка показва, че в основни линии, тя повтаря форми и орнаменти, известни и характерни за Тракия в периода V- I в. пр. Хр. Част от нея е изработвана специално за погребалния ритуал. Именно тя е с най-лошо качество. Керамиката, която преди това е била използвана за други цели, а по-късно е поставена като дар, е с подобро качество, като здравина и прецизност на изработката. Керамиката, правена на колело не е оказала влияние при създаването на керамиката, изработвана на ръка. Използването на счупени (излезли от употреба, работени на ръка) съдове, по време на погребалния ритуал, е характерна черта за населението в тази част на Тракия.

От прегледа на керамиката, работена на колело, се вижда, че в голямата си част тя се доближава до известни гръцки форми. Някои

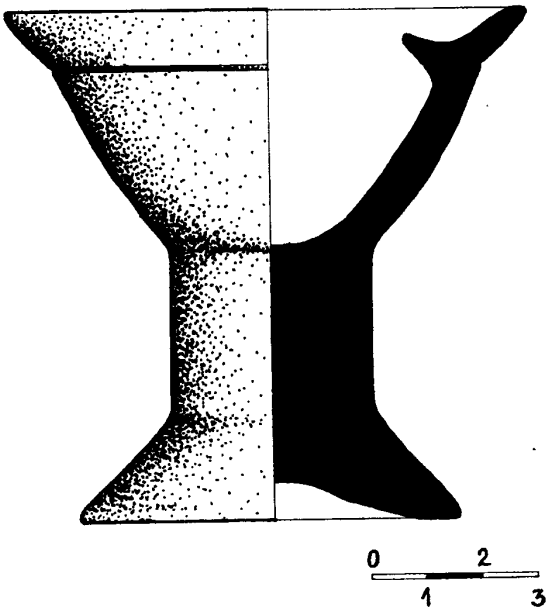

Обр. 17. Съд (светилник?) от могила 2 в м. Рендашкото. V в. пр. Хр.
Fig. 17. Vessel (lamp?) from Mound 2 in the Rendashkoto locality. 5th c. BC

от съдовете съвсем точно копират оригинала, други са далече от него. Съдовете, работени на колело, се отличават с високо качество на изработката и разнообразие на формите. Сред тях могат да се отделят няколко комплекта с еднакви характеристики (еднакъв състав на глината; степен на изпичане и цвят на повърхността), които вероятно са изработени в една и съща работилница или от един и същ човек. Такъв е комплектът от съдове, открит в могила Чиковото. Той съдържа кратеровиден съд, скифос и паница. Същите характеристики имат кратеровидният съд от могила 2 в м. Рендашкото (обр. 5) и поставената в него паничка, както и кратеровидният съд от могила в м. Ябланица (обр. 6) и каничката от същата могила (обр. 10). Може да се предположи, че този подбор на съдовете не е случаен, особено когато те са поставяни в могили без гробове. Вероятно, в кратеровидните съдове е имало течност, използвана за възлияния, като самото възлияние се е извършвало с помощта на по-малките съдове.

Откритите в Етрополските могили материали са доказателство за сравнително високото социално-икономическо и културно ниво на местната племенна аристокрация. Анализът на керамичните съдове, както и на накитите (Агре 2001б, 48-56), показва, че местното тракийско население е поддържало активни търговски връзки с племената от Южна Тракия в периода V-IV в. пр. Хр. Според мен тези контакти са се осъществявали през най-прекия път, свързващ Северозападна Тракия с юга - прохода Кашана, който е най-кратък и днес. Именно през този проход са минавали, най-вероятно, и търговците от емпорион Пистирос. Някои изследователи смятат, че Пистирос е бил един от основните центрове за производство на сива керамика, работена на колело (Домарадски 2001, 64). Предполага се, че по търговски път тази керамика се е разпространявала не само в Югозападна, но и в Северозападна Тракия. Връзките на местното население с Пистирос може би носят и по-сложен характер. От една страна, изследователите на емпориона подчертават, че той е бил основан, за да изкупува готов метал, а може би и за да организира добива на руди в Западна и Северозападна Тракия (Домарадски 1995, 61). Известно е също, че в Етрополско рудодобивът е бил силно развит още от дълбока древност, за което може да се съди по многобройните рударски принадлежности и голямото количество метална шлака, откривана както в могилите, така и извън тях (Бончев 1920, 21-22; Коняров 1953, 124). Следователно, вероятността, част от добиваната руда да е изпращана в Пистирос, е голяма, като се вземе предвид и сравнително близкото разстояние между двата района. Решаването на този въпрос обаче все още предстои.

Имайки предвид изобилието и разнообразието на керамиката, работена на колело от могилите край Етрополе, смятам, че тя е дело на местни майстори, запознати и повлияни от образците от Южна Тракия, където подобни форми се срещат за първи път няколко десетилетия по-рано. Може би в началото на V в. пр. Хр. сива тракийска керамика да е постъпвала в този район от Пистирос, но по-късно тя е започнала да се произвежда на място. Анализът на състава на част от съдовете, безспорно показва, че те са изработени от местна суровина. Въпреки че на този етап на археологическите проучвания в Етрополско все още не е открито мястото за производство на керамични изделия, може с голяма доза увереност да се предположи, че такава работилница (работилници) се е намирала на мястото на сегашния град Етрополе, където при сондажни проучвания са открити останки от селище обитавано от V в. пр. Хр. насетне.

Цитирана литература:

Агре 2001а: Д. Агре. Ями и олтари в тракийски могили от Етрополско (V-IV в. пр. Хр.). - Археология, 2001, 1-2, 52-60.

Агре 2001б: Тракийски накити от района на Етрополе (V-IV в. пр. Хр.). - Археология, 2001, 3-4, 48-55.

Божкова, Агре 1995: А. Божкова, Д. Агре. Тракийски могили в местността Ябланица край Етрополе. - Археология, 1995, 4, 28-36.

Бончев 1920: Г. Бончев. Старото рударство в България и Македония. - Списание на Българската академия на науките, 19, 1920, 1-50.

Буюклиев 1964: Хр. Буюклиев. Две раннотракийски могилни погребения от Старозагорско. - Археология, 1964, 4, 61-65.

Велков 1935: И. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. - Известия на Археологическия институт, 8, 1935, 1-17.

Велков 1937: И. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград. - Известия на Археологическия институт, 11, 1937, 117-170.

Гетов 1965: Л. Гетов. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. - Известия на Археологическия институт, 28, 1965, 203-229.

Георгиева 1982: Р. Георгиева. Тракийско селище на връх Ком в Централните Родопи. - Thracia antiqua, 9, 1982, 63-103.

Георгиева, Бъчваров 1994: Р. Георгиева, И. Бъчваров. Тракийски некропол при село професор Иширково, Силистренско. Силистра, 1994.

Детев 1959: П. Детев. Материали за праисторията на Пловдив. - Годишник на Народния музей в Пловдив, 3, 1959, 3-80.

Детев 1979: П. Детев. Разкопки на терасата "Асарлъка" при село Златовръх. - Известия на музейте от Южна България, 5, 1979, 81-124.

Домарадски 1988: М. Домарадски. Тракийски богати погребения. - В: Terra antiqua Balcanica, 3, 1988, 78-87.

Домарадски 1995: М. Домарадски. Трако-гръцки търговски отношения (Емпорион Пистирос т. I). Септември, 1995.

Домарадски 2001: М. Домарадски. Тракийската култура през късножелязната епоха в Северозападна Тракия. - Древна Тракия, 1, 2001 (под печат).

Иванов 1948: Т. Иванов. Керамиката от некропола на Аполония. – В: Разкопки и проучвания, 2, 1948.

Коняров 1953: Г. Коняров. Принос към историята на рударството и металургията в България. София, 1953.

Кънчев 1973: М. Кънчев. Праисторически и антични материали в музея в град Нова Загора. – Нова Загора, 1973.

Мирчев 1962: М. Мирчев. Раннотракийският могилен некропол при с. Равна. – Известия на Археологическия институт, 25, 1962, 97-164.

Станчев 1949: С. Станчев. Домашната керамика от Преслав. - В: Разкопки и проучвания, 3.

Цончев 1959: Д. Цончев. Сивата тракийска керамика в България. - Годишник на Народния археологически музей Пловдив, 3, 1959, 93-133.

Чангова 1981: Й. Чангова. Тракийското селище от I-то хил. пр. Хр. - В: Перник, 1, София, 1981, 52-107.

Чичикова 1952: М. Чичикова. Находка от глинени съдове при с. Згалево. – Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 345-349.

Чичикова 1984: М. Чичикова. Антична керамика. – В: Севтополис, 1, София, 1984, 18-114.

Alexandrescu 1980: A. Alexandrescu. La nécropole géte de la Zimnicea. – Dacia, 24, 1980, 90-120.

Cicikova 1963: M. Cicikova. Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique. – Acta antiqua Philippopolitana, Studia arhaeologica. Serdicae. Sofia, 1963, 35-48.

Cicikova 1977: M. Cicikova. Céramique thrace fabriquée à la main du VIe au Ier s. avant notre ére. – Thracia, IV, 1977, 123-140.

Kruta, Srabo 1982: V. Kruta, M. Srabo. Canthares danubiens du III-e siecle avant notre ere. Un exemple d'influence hellenistique sur les Celtes orientaux. - Etudes celtiques, 19, 51-67.

Moscalu 1983: E. Moscalu. Ceramica thraco-getica. Bucuresti, 1983.

Simion 1974: G. Simion. La culture géto-dace du nord de la Dobroudja dans la lumière des découvertes d'Enisala. - Thracia, 3, 1974, 291-305.

Simion 1976 : G. Simion. Les Gétes de la Dobroudja septentrionale du VIe au Ier siécle av.n.é. - Thraco-Dacica, 2, 1976, 143-165.

Todorovic 1972: J. Todorovic. Praistorijska Karaburma. Beograd, 1972.

A Classification of the Pottery from the Thracian Mounds in Etropole Region (5th – 4th c. BC)

Daniela Agre

The paper presents an analysis of the various pottery types found in the Thracian burial mounds excavated in Etropole region in the last decade. The chronological range covers the period from the 5th until the late 4th centuries BC. On the basis of technological features the pottery is divided into two groups: handmade and wheel-made pottery, the two groups are in use coevally. The handmade pottery is divided into four types according the vessel shape: biconical and conical vessels, bowls and plates. Wheel-made pottery is assigned to the so-called local Thracian pottery. Most of the vessels copy well-known shapes of ancient Greek pottery – kraters, kantharoi, lekanes, amphorae, kylikes, skyphoi, etc. There are also local types of vessels among them, which do not up till now have parallels in Thrace.

The analysis of the handmade pottery reveals that in

general it repeats shapes and ornaments typical in Thrace from the 5th - 1st centuries. BC. Part of the pottery was made especially for the burial ritual. The wheel-made pottery did not influence the handmade pottery. The use of broken handmade ware is a typical feature for the burial ritual of the population in this part of Thrace.
The wheel-made pottery demonstrates a high quality and variety of shapes. Several assemblages could be distinguished, each of them having an identical set of characteristic features (clay paste, level of firing and surface color) and each assemblage was probably made by one and the same workshop or craftsman. All assemblages consist of one and the same components - a large krater-like vessel, a small vessel (jug or skyphos) and a small plate; this is probably an intentional selection in view with the fact that these vessels were to be put in mounds without a grave. Probably there was some kind of liquid in the krater-like vessel, which was used for libations and the libation act that used smaller vessels.
At this time we are not able to locate the pottery production center in the Etropole region; however, it can be hypothesized that a pottery workshop (workshops) existed somewhere within the limits of the present town of Etropole; test trenches yielded remains from a settlement dated to the 5th century BC.

Декоративен фрагмент от късноантичен шлем от Северозападна България

Николай Марков

Предмет на настоящото съобщение е фрагмент от декоративна облицовка на късноантичен шлем, съхраняван в частна сбирка (обр. 1). За съжаление, както е обичайно за почти всички предмети с археологически характер, оформящи такива сбирки, точното му местонамиране остава неизвестно. Знае се само, че произхожда от Северозападна България.

Облицовката е изрязана от тънка ламарина от медна сплав (вероятно латун или бронз със сравнително ниско съдържание на калай), а украсата е цизелирана върху мека подложка. Размерите на фрагмента са: запазена максимална дължина 16,5 см, средна ширина - 4 см и дебелина - 0,05 см. В близост до горния ръб на пластината има четири отвора, в три от които са запазени нитове със заоблени глави. По задната страна на нитовете личат останки от силно минерализираната железна основа на шлема, покривана от пластината. Близо до долния ръб са наредени гъсто в една линия 14 отвори, към които е била прихванатата дублираща кожена или плъстена подложка.

Шлемът, от който се е съхранил само споменатият фрагмент, принадлежи към сравнително добре познати паметници на защитното въоръжение, известни като тип Балденхайм (Baldenheim) (обр. 2 *1*). Това са характерни за IV-VI в. шлемове, носени, както от римски офицери, така и от военни предводители на "варварски" племена и народи, изпитали по същото време мощното влияние на римското бойно изкуство. Голяма част от тях били декорирани със семпла, обикновено геометрична или стилизирана растителна украса[1].

Разглежданият тук фрагмент обаче, е принадлежал на сравнително богато украсен шлем (обр. 2 *2*). Върху лицевата му страна, с плитко цизелирани линии, е оформен надлъжен декоративен пояс. Представена е меандровидно виеща се лоза, която излиза от кантарос, разположен в левия край на изобразителното поле. Във всяка от извивките на лозата, отляво надясно, са изобразени: кошута, обърната към кантароса; ловец с копие, обърнат надясно и накрая - лъв в скок срещу ловеца. Очевидно тук е представена добре познатата от десетки късноантични паметници "ловна" сцена.

И трите изображения се характеризират с добро пропорциониране и вещо моделиране. Движението на ловеца и слабо приведеното му напред тяло създават чувство за напрежение, подсилено от издутите мускули на ръцете и на краката му. Изнесеният назад и представен почти фронтално десен крак подчертава търсеното от гравьора впечатление за устрема на тази централна за сцената фигура. Ловецът е облечен с надиплена на едри гънки при гърдите и под кръста безръкавна туника, а от раменете му назад се развява късо наметало, подсилващо чувството за експресивност на движението. Обут е с меки, високи обувки, стигащи доста над глезените (вероятно "перо", използвани

[1] *Виж шлемове от разглеждания тип, както и техни описания у Bierbauer 1974, 195 (Taf. LVII, 1 und LVII, 1), 291 (Abb. 28) und Tav. XXVII, 1; у Csallány 1961, 238 (Taf.Taf. CCLXXVII, 1; CCLXXVIII, 1); в Germanen 1988, 227-228 (N14a), 210 (Taf. 26), 233 (N 30), 406, 416 (Taf. 69), 473; у Cabrol 1910, Fig. 2169.*

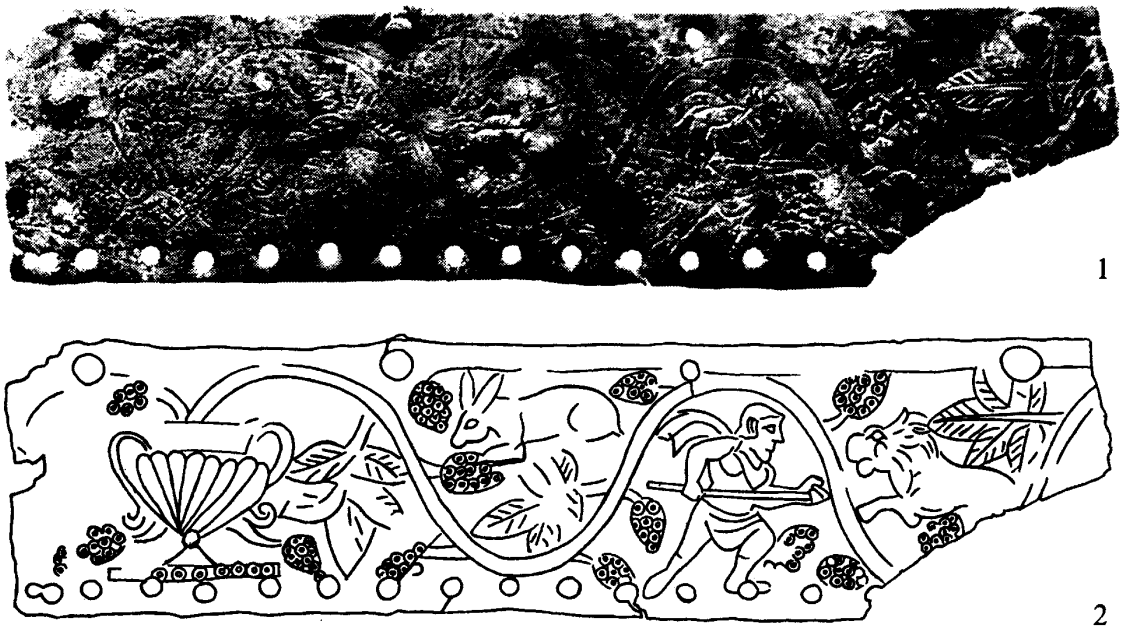

Обр. 1. Северозападна България. Фрагмент от късноантичен шлем, тип Балденхайм. 1 - снимка; 2 - рисунка
Fig. 1. Northwestern Bulgaria. Fragment of a Late Antique helmet, Baldemheim type. 1. Photograph. 2. Drawing

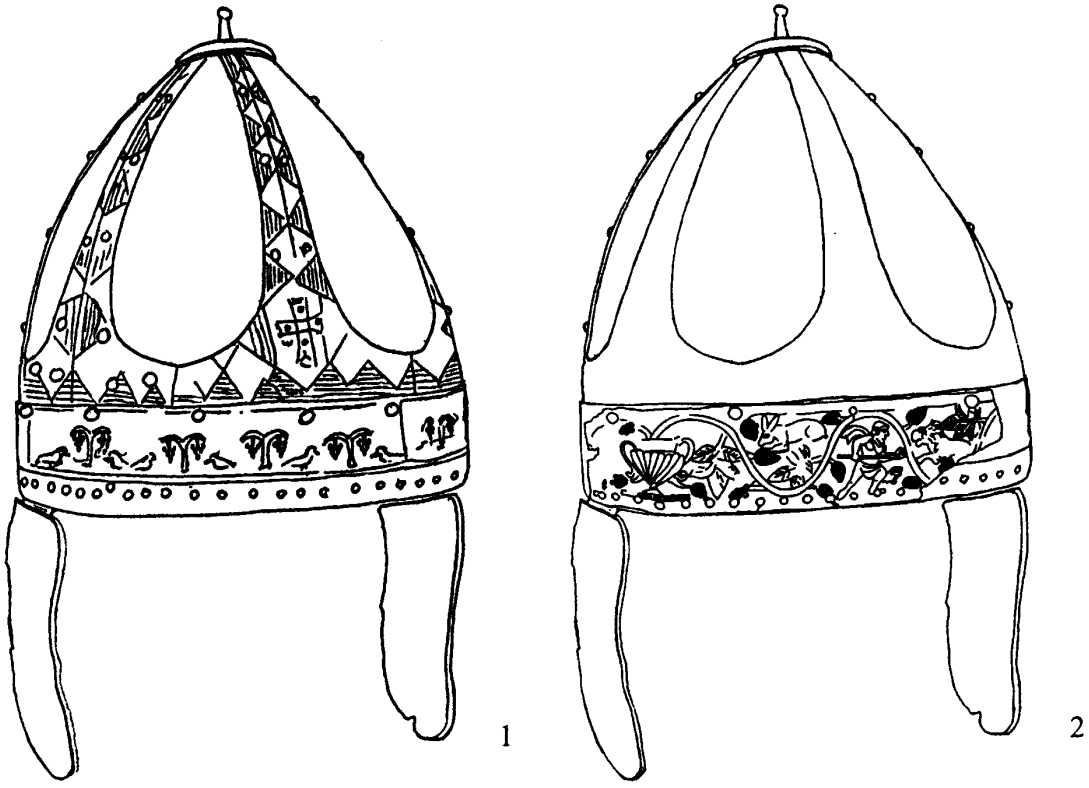

Обр. 2. Северозападна България. 1 - шлем тип Балденхайм; 2 - реконструкция на шлем тип Балденхайм с фрагмента от Северозападна България
Fig. 2. Northwestern Bulgaria. 1. Baldemheim type of helmet. 2. Reconstruction of Baldemheim type of helmet after the fragment from Northwestern Bulgaria

при работа или при движение извън градовете). Повдигнатото на височината на кръста му копие, което ловецът стиска здраво в двете си ръце, е представено твърде късо и без връх, очевидно за да не бъде нарушена допиращата го линия на виещата се лоза. Мисленото продължение на оста на копието сочи към гърдите на скочилия напред лъв. Мускулестото му напрегнато тяло, слабо разтворената паст, развятата назад грива и повдигнатата напред лапа, подсказват за драматизма на предстоящата схватка. На фона на тази несъмнено завършена в целостта си композиция (ловец-звяр), образът на кошутата изглежда неестествено и като че ли добавен допълнително. На тази мисъл навежда както непропорционалната му големина спрямо описаните вече две фигури, така и относително по-голямата схематичност на представянето му. Присвитото към земята тяло, означено с подгъването на краката, е предадено само с контур. Освен леко бадемовидното око, по него не са нанесени други детайли.

Изобразеният върху пластината кантарос е представен със сравнително ниско цилиндрично гърло, завършващо със слабо извит навън ръб, към който са прихванати две S-овидно завити дръжки. Тялото на съда е високо, издуто, а стените му - набраздени от едри надлъжни канелюри, които се събират към крачето на столчето в кръгла връзка. Извънредно широкото столче е декорирано по цялата си дължина с малки кръгчета, оформени със същия пунц, като на гроздовите зърна. Подобни съдове са изобразени върху десетки паметници от времето на късната античност, но най-близки по оформлението си до разглеждания кантарос са потирът от Амиен от V век (Cabrol 1910, fig. 1911) и представените върху мозайки от Равена киликси и кантароси от същото или от малко по-късно време (Cabrol 1910, fig. 1884-1890).

Листата на лозата, израстваща от кантароса са оформени с дебели стебълца, които стоят като забодени в централния меандровидно завит ствол. Те имат нехарактерно насечени петури, съставени от по пет листенца с ясни копиевидни контури и с подчертани жилки. Гроздовете, очертани първоначално с щихел и запълнени впоследствие с маркиращи отделните зрънца кръгчета, са забодени по същия начин в ствола.

Изображенията имат несъмнена смислова връзка помежду си. За да се разбере същността ѝ, обаче, е необходимо да се разгледат отделните елементи, съставляващи композицията: ловец и лъв, кантарос с израснала от него лоза и кошута.

"Ловната" сцена е заимствана от дохристиянското изкуство (обр. 3, по Robert 1940, pl. XXIV, 27). Според думите на Ш. Дил, през IV и V век все още "... се страхували да представят ... християнските тайнства и дори в църквата предпочитали да заимстват възприетите в езическата декорация светски мотиви, на които било придадено символно значение... Това са орнаменти от гирлянди от цветя и плодове, повити лозови или акантови филизи, между които играят цели птичи ята,... ловни и риболовни сцени...; виждат се лъвове, пантери... ловци..."(Diehl 1925, 4-5)

Каква символика е била вложената в интересуващата ни "ловна" сцена, за която говори Ш. Дил? Тук ми се струва отчасти вярно виждането на Р. Брилянт, според което в нея трябва да се вижда "есхатологичен блян", надежда за "абсолютната победа в най-впечатляващото

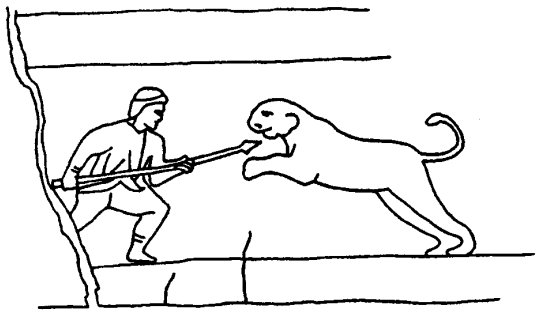

Обр. 3. Каменен релеф от Апри, Тракия: бестиарий в бой с лъв
Fig. 3. Stone relief from Apri, Thrace: bestiarius fighting a lion

състезание на човешкото същество - борбата срещу смъртта и [тържеството] над нея" (Brilliant 1979, 64; виж още и у Димитрова 1995, 155-158). В разглежданата сцена очевидно образът на лъва се явява като зооморфен символ на злото, на дявола. Този християнски символ е изграден въз основа на няколко библейски текста, каквато била практиката от това време, между които ще спомена само Псалом 90. 13; Книга Съдии 14. 5-6; Първа книга Царства 17. 34-35. Смятам, че след изясняването на образа на лъва, няма да сгреша ако предположа, че в образа на ловеца, влязъл в единоборство с лъва от "ловната" сцена трябва да се търси символа на безпределната доброта и грижовност на Спасителя за човешката душа, противопоставени на злото и смъртта.

През първите десетилетия на IV век в изобразителната система на ранно-християнското

изкуство била създадена нова символична сцена[2]. Тя се основавала на началните стихове от Псалом 41:

Както кошута жадува за водни потоци,
тъй и душата ми Боже, копнее за Тебе !

Тази сцена[3] вече била симетрично композирана, като в центъра й бил представен кантарос, с излизащи от него и виещи се лозови ластари. Така бил представян изворът[4] на вярата Христос, който в Евангелие от Йоан (15.1) оприличава сам себе си на лоза (виж също и Псалом 79. 8). От двете страни на този централен мотив са разположени често кошута и елен, само елени, пауни, птици и др. Във въпросната сцена те били възприемани като зооморфни символи на душите на вярващите[5]. Тези символични фигури били неизменно разполагани така, че погледите им да са винаги устремени към центъра - извора на вярата, дори и в случаите, когато ги представяли като подгонени или нападнати от лъв или от леопард, чиито изображения в случая са символи на смъртните грехове и злото (обр. 4).

Изясняването на символните стойности на образите, представени върху разглежданата пластина от шлем, дава възможност цялата сцена да се тълкува като израз на вярата в Спасителя, който брани душите на вярващите от злото и ги предпазва от смъртта.

Очевидно шлем, с изобразени върху него подобни сцени, е бил носен от богобоязлив християнин, какъвто изглежда е бил офицерът, комуто той е принадлежал[6].

Що се отнася до хронологията на този интересен паметник на декоративното изкуство, бих го отнесъл към края на IV-V в. Основание за тази датировка виждам преди всичко в това, че паметниците, с представени върху тях "ловни" сцени, сходни по трактовка с разглежданата тук, се отнасят предимно към това време. За примери ще дам само изображенията от сребърния обков на саркофага на св. Паулинус от църквата Св. Паулин в гр. Трир (Buschhausen 1971, Fig. 6), костен диптих с циркова сцена от Ермитажа (Bank 1974, N 30), стъклена чиния от Кьолн (Glass 1987, N 126), мраморен саркофаг от музея Капитолини в Рим (Age 1979, 65). В последните два случая образите на лъвове са заменени с глигански. Глиганът или свинята били възприемани обичайно като зооморфни символни изображения на демона на плътската чувственост и на лакомията (Ferguson 1976, 20); виж също и Псалом 79. 14), където глиганът се явява унищожител на лозата. По-късно, през VI в. този сюжет бил постепенно изоставен от църквата, дори и от светското изкуство[7]. На това мое заключение не противоречи и времето на разпространение на шле-

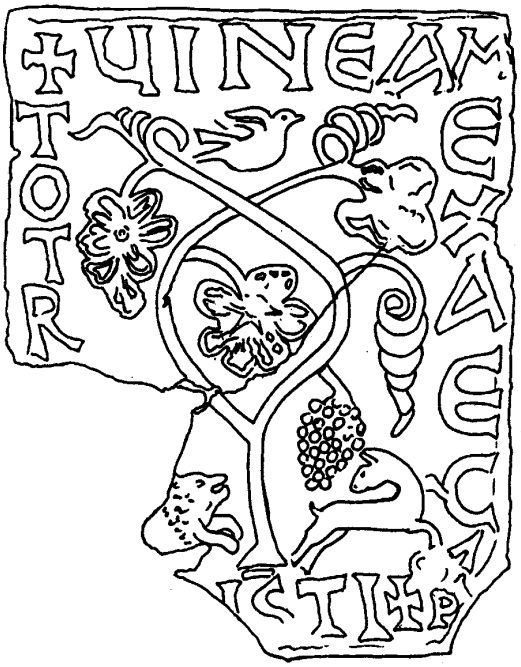

Обр. 4. Релеф върху керамична плочка от Виничко кале, Македония. Лъв преследва кошута
Fig. 4. A relief on a ceramic tile from Viničko kale, Macedonia: a lion hunting for a doe

[2] *Доколкото ми е известно най-ранното й представяне е малко преди 340 г. (виж у Cabrol 1910, col. 3302).*

[3] *Симетричността на сцената се основавала на античното и раннохристиянското възприятие за космическа хармония, изразено в изкуството чрез създаване на симетрични композиции (виж по-подробно у Шестаков 1973, 38-40, 43-52, 57-59 и другаде).*

[4] *Още в древността изворите били представяне символно чрез съдове, най-често кратери. Тази представа била доразвита от неоплатониците (виж напр. у Порфирий: 17).*

[5] *Виж по-подробно у Димитрова 1995, 99-102; както и у Cabrol 1907; 1910, col. 1613; col. 3302.*

[6] *"Ловна" сцена е изобразена и върху шлема от Монтепагано (виж у Bierbauer 1974, 291 (Abb. 28).*

[7] *Тук е необходимо да напомня, че още от IV в. църквата повела борба срещу тези несъмнено светски сюжети, масово употребявани дори в декорацията на църквите. Интересно свидетелство за това има в писмо на св. Нил от края на IV в., изпратено до префекта Олимпиодор, който питал дали е подходящо да се живописва граденатa от него църква с ловни и риболовни сцени, съобразно разпространения обичай. Нил отговорил, че това негово намерение е "детинско" и го посъветвал да нареди изобразяването на кръст в олтара и сцени от Стария завет и Евангелията по стените (цитирам по Diehl 1925, 6).*

мовете тип Балденхайм, отнасяни също, най-общо, към IV-VI век.

Необходимо е да се каже още, че досега не са известни подобни шлемове или отделни техни фрагменти от територията на България. Намерените през 1955 г. два сходни шлема при Беркасово (обл. Войводина в Сърбия), съхранявани понастоящем в музея в Нови Сад, се смятат за единствената находка на Балканите от това типично за IV-V в. защитно въоръжение (Manojlovi-Marijanski 1964). Това обстоятелство не е изненадващо, тъй като отдавна е установено, че тези шлемове се откриват изключително по периферията на римската империя (Manojlovi-Marijanski 1964, 34).

Засега не мога да кажа нищо определено за мястото на производство на шлема, към който е принадлежала разгледаната тук декорация. Все пак, местонамирането й в днешните български земи прави най-вероятно предположението, че той е бил произведен в някое от големите оръжейни ателиета, за които има сведения, че са действали на Балканите през IV и V век[8].

[8] *Виж напр. сведенията на Клавдий Клавдиан от края на IV в. (ЛИБИ 1958, 205); според Notitia Dignitatum, в края на IV- началото на V век в Тракия действали две оръжени работилници - в Адрианопол и в Марцианопол; шест в Илирик - в Солун, в Ниш, в Рацария, в Хореум Марги, в Сирмиум и в Салона (ЛИБИ 1958, 236-237, 249).*

Цитирана литература:

Димитрова 1995: Е. Димитрова. Најстарите христијански симболи. Скопје, 1995.
ЛИБИ 1958: Латински извори за българската история, 1. София, 1958.
Порфирий: Порфирий. Пещерата на нимфите. Изд. на Библиотека 48. София 2000.
Шестаков 1973: В. Шестаков. Гармония как эстетическая категория. Москва, 1973.
Age 1979: Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. New York, 1979.
Bank 1974: A. Bank. Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums. Leningrad, 1974.
Bierbauer 1974: V. Bierbauer. Die ostgotishen Grab- und Schatzfunde in Italien. Spoleto, 1974.
Brilliant 1979: R. Brilliant. Scenic Representations. - In: Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. New York, 1979.
Buschhausen 1971: H. Buschhausen. Die Spätrömischen Metallscrinia und Frühchristlichen Reliquare. 1 Teil. Wien, 1971.
Cabrol 1907, 1910: F. Cabrol. Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de liturgie T. I². Paris. 1907 et II² Paris, 1910.
Csallány 1961: D. Csallány. Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-568 u. Z.). Budapest, 1961.
Diehl 1925: C. Diehl. Manuel d'art byzantin. 1. Paris, 1925.
Ferguson 1976: G. Ferguson. Signs & Symbols in christian Art. London, Oxford, New York. 1976.
Germanen 1988: Germanen, Hunnen und Awaren. Schtäze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg, 1988.
Glass 1987: Glass of the Caesars. Olivetti, Milan, 1987.
Manojlovi-Marijanski 1964: M. Manojlovi-Marijanski. Kasnorimski šlemovi iz Berkasova. Novi Sad, 1964.
Robert 1940: L. Robert. Les gladiateurs dans l'Orient grec. Paris, 1940.

A Decorative Fragment from a Late Antique Helmet from Northwestern Bulgaria

Nikolaj Markov

The subject of the paper is the decorative facing from a Late Antique helmet kept in a private collection (fig. 1), which was found in Northwestern Bulgaria.

The facing is a copper alloy sheet with the following dimensions: preserved maximal length 16,5 cm, average width - 4 cm and thickness - 0,05 cm. There are four openings on the upper edge of the plate and rivets with rounded heads attached to three of them. Traces of the mineralized iron webbing of the helmet to which the plate was attached are still visible on the back of the rivets. At the lower edge of the plate there are 14 openings arranged in a line, each one close to the other; they served to attach a duplicative padding of leather or felt.

The studied fragment is all that remains today, and is assigned to the well-known Baldenheim type (fig. 2). Such helmets are typical for the 4th -5th centuries AD. Roman officers as well as military leaders of "barbaric" tribes wore them.

A longitudinal decorative band was made by chiseling and punching. At the left end of the band there is a kantharos from which a vine is coiling as a meander; there are images in each of the vine's coils (from left to right): a doe facing the kantharos, a hunter with a spear turned to the right and a lion jumping against the hunter.

The study on the symbolic meaning of the images

offers a possible interpretation of the scene as a token of the faith in the Savior who defends the believers' souls from evil and death.
The presented fragment is dated to the ca. 4th - 5th centuries and the proposed date is based on finds with similar "hunting" scenes from that time. This thesis is also supported by the fact that Baldemheim type of helmet was common in the 4th - 5th centuries.
The helmet, decorated with the plate, was made most probably in one of the big armories that worked in the Balkans in the 4th – 5th centuries as attested to in the written sources.

Византийска ли е една от крепостните стени на Велики Преслав?

Наскоро излезе от печат колективен труд, който прави обзор на крепостното строителство по българските земи от IV в. пр. Хр. до XIX в. (Балабанов, Бояджиев, Тулешков 2000). Книгата е необходима и предизвиква интерес сред специалистите, за които проблемите на фортификацията не са чужди. Веднага трябва да уточня, че насочвам вниманието си към нея, не за да правя рецензия, а за да обърна внимание върху мнението на единия от авторите за част от укрепителната система на Велики Преслав. Става дума за кратката бележка на арх. С. Бояджиев относно крепостна стена, попадаща в рамките на Царския дворец, но стояща независимо и без да се съгласува с неговата отбранителна система (Бояджиев 2000, 187-188). Впрочем, това негово становище е известно отдавна и е афиширано на редица научни прояви като изказвания в хода на дискусиите. Едва сега обаче авторът го представя на страниците на научно издание.

Странна и донякъде незавидна съдба има въпросният паметник на старобългарското крепостно строителство, изследван с прекъсвания цели тридесет години. Началото е поставено през 60-те години на XX в., а последните проучвания, насочени специално към него, ако, разбира се, останат последни, бяха само преди няколко години. Първооткривателката Ив. Жандова и нейната помощница арх. Д. Василева проследиха значителни сектори от трасето на крепостта и, трябва да кажа, че се ориентираха правилно за хронологията й, като я поставиха в предстоличния период на Преслав. Те обаче отидоха твърде далече, приемайки я за най-ранното крепостно съоръжение тук. Освен това по цялата дължина на крепостния зид те оставиха много неизяснени пунктове, не обнародваха видяното, нито изводите си за датировката на обекта, не потърсиха мястото му в процеса на развитие на преславската крепостна система. Посочените недостатъци на тяхната работа са една от причините за последвалите спекулации с резултатите им.

Извънредно важна находка, каквато е крепостната стена в чертите на Царския дворец, предизвика оправдан интерес сред археолозите, съпричастни на преславската проблематика, но не всички, взели отношение по възникналите от нейното откриване проблеми, имат сериозни наблюдения върху паметника. Някои градят тезите си на частични и спорадични проверки в отделни точки по трасето или по изнесеното в суров вид от действителните проучватели в ежегодните отчети. В резултат на това се появиха различни мнения, на повечето от които съм се спирал обстойно в серия статии, посветени на същия паметник (Бонев 1991, 259-272; Бонев 1993, 101-108). Формулирани като откъслечни бележки или по-пространно, те повече затрудняват пътя към истината за него. Едва ли основанията за това са единствено в грешно видяните или опосредствено възприети факти и произтичащата от тях невярна информация. Крепостната стена не само на терена стои в разрез с планировката на Двореца. Тя се яви в разрез и с някои дълго изграждани "теории" за неговото градоустройство, в които не успя да се впише сполучливо, особено що се отнася до нейната датировка и съотношението й с редица други градежи. Сред създателите на подобни "тези" се нарежда и арх. С. Бояджиев, чиито сондажи при югоизточната кула, заедно с повредите, нанесени на съоръжението, личаха до скоро.

В предприетото през 1980 г. и продължаващо до днес под мое ръководство проучване на южната част на Преславския дворец в обсега на разкопките попаднаха и останалите неизследвани при първите проучвания сектори от стената. Бяха анализирани данните от цялостната й характеристика - културни напластявания, строително ниво, субструкция, надземен градеж, вид и особености на съоръженията (порти и кули), както и съотношението й със сигурно датираните столични паметници, съставящи градоустройствения облик на този дворцов район. Изясни се по безспорен начин, че крепостната стена е част от укрепителната система на Преслав през неговия езически предстоличен период. Тя е издигната като разширение на по-ранното - първоначалното преславско укрепление. Това е истината и тя е сигурната основа, на която ще се стъпва при бъдещите интерпретации на многократно дискутираната досега крепостна стена. Наблюденията и изводите си съм изложил подробно в няколко публикации, като само в отпечатаната напоследък монография на същата стена съм посветил 25 страници с подробна фотодокументация, планове, профили и реконструкции, което прави повторението им тук излишно (Бонев 1998).

Сега на читателя се предлага още една "теза", опитваща се да се докосне до сложната проблематика, повдигната от въпросната крепостна стена. Тази "теза" обаче е много закъсняла и остава лишена от всякаква актуалност. Дори и бегъл поглед върху краткия и повърхностен текст показва, че в тази "публикация" С. Бояджиев няма намерение да представи сериозно научно изследване, а по скоро е провокиран от конкретен повод, какъвто се явява цитираната по-горе моя книга. На 50-те печатни реда, придружени от две илюстрации и само два индекса в научния апарат, с които е удостоен забележителният преславски паметник, се наблюдават толко-

ва много грешки, че на практика в бележката не остава нищо вярно.

Разбира се, нямам намерение да се захващам за многото неточности, каквито са, например, произволните наименования на редица паметници, въпреки че правилно изградената понятийна система е задължителна предпоставка и за верен извод. Това, обаче, не важи за автора на бележката, който ползва откритията на другите изследователи, не се съобразява с чуждите доводи и им дава име, а значи определя и тяхното предназначение, според собствените си разбирания. Как иначе да си обясним безотговорните смислови изкривявания като "трета крепостна стена на Велики Преслав (Йоанопол)" за стената на аулното разширение, "трета Южна порта" за новооткритата порта на същата стена, "първичната крепост" за крепостната стена на Двореца, "казармени помещения", "вторични казарми" или само "казарми" за верижната сграда при източната стена на Двореца, "каменна чешма" за уникалната преславска фиала и редица други. Увлечен в стремежа си на всяка цена да покаже оригиналност, ново тълкуване на вече доказани факти и противопоставяйки се на всяко мнение, различно от неговото, С. Бояджиев съставя фрази, лишени от съдържание. Така например той отбелязва наличието на площад пред "третата Южна порта", но съвсем неуместно допълва, че същият "стеснен през прохода на старата Южна порта се е разпростирал пред търговските магазинчета" - това е само едно от твърденията, граничещи с абсурда. Накъде са насочени спекулациите с един от главните, церемониални площади в Царския дворец не е трудно да се отгатне. Всъщност, изброените дотук грешки издават пълната объркаността на автора в кръга от въпроси, където отдавна се опитва да навлезе.

По-сериозни са грешките, които на пръв поглед изглежда, че са допуснати поради непознаване на фактите, добити при дългогодишните археологически проучвания, и затова не могат и не трябва да бъдат отминати. Има сериозни основания зад тези грешки да се види, и тук ще употребя квалификацията, която самият С. Бояджиев използва без колебание - "изопачаване на фактите". По какъв друг начин, освен като изопачаване, може да се определи например твърдението, че "трасето на западната стена се проследява непримесено с по-стари строежи". Като се има пред вид, че за източната се сочи, че "се преплита с останките на поредица помещения", следва да се разбира, че сега при западната стена няма останки (по-късни или по-ранни от нея е друг въпрос) от други градежи. Това просто не е вярно и лесно може да се провери, тъй като паметниците стоят на място. Съвсем накратко ще поясня, че дългата сграда с верижен план, която ограничава площада с фиалата от север, се разгръща, макар и с променени обеми, и западно от западния дял на стената, като ляга над нейната основа, както е направено и в началото й при източния дял. В своя окончателен план сградата е замислена и реализирана така, че да се разпростре и да обхване напълно пространството от източната до западната крепостна стена на Дворцовия център. Впрочем, тази сграда въобще е подмината и не е удостоена с внимание от С. Бояджиев. А фактическата картина се обогатява и от наличието на същото място на градежи, които я предхождат, както предхождат и известната баня, включена в нейната конструкция, но са синхронни с крепостния зид. Пропуснати от С. Бояджиев са и двата напречни квадрови масива, лежащи върху крепостната основа. Така че ситуацията при западния дял на стената е също така сложна и показателна за хронологията на отбранителното съоръжение, както при източния. Само че отбелязването й изисква и обяснение, каквото Ст. Бояджиев не е в състояние или не иска да направи. Що се отнася до "преплитането" на югоизточната кръгла кула (не знам защо той не иска да разбере, че кулите на тази стена не са плътни) със сградата при източната крепостна стена на Двореца, сигурен съм, че авторът има собствени наблюдения. Въпросът е, какво успява да види при тях. За относителната хронология на двата паметника той споменава важността на "стратиграфията на културните напластявания", но не ги посочва, а препраща читателя към неговия обр. 41. Там обаче няма и следа от културни пластове, а се вижда самата кула с извивката на свободната й вътрешност. Дългогодишните ми проучвания в същия сектор и в непосредствената му околност показаха, че редът на културните отлагания е много добре съхранен. Държа да се знае, че навсякъде строителното ниво на крепостната стена остава под строителните нива на другите градежи: двете сгради с верижен план, кръстокуполната църква, фиалата. Водопроводите, свързани с тези паметници, са вкопани в хоросановите масиви от двете страни на стената, бележещи нивото, на което е протичало издигането й. Дори само тези факти са красноречиво свидетелство и определят "пределно ясно" относителната хронология на строежите. Ако те са били видяни от С. Бояджиев, то значи, че не са били разбрани, а ако са били разбрани, но са послужили за изводите от неговата бележка, следва, че фактите са изопачени.

Най-добре съотношението на стената с друг градеж се вижда в сектора при разположената в средата на площада с фиалата кръстокуполна църква. На този пункт С. Бояджиев се е спрял малко по-подробно, без обаче да посочва нищо конкретно, задоволява се с общи разсъждения с очевидната цел да внуши, че "поддържаната от Бонев теза е погрешна". Напълно отговорно заявявам, че твърденията му вече са не само "изопачаване на съществените археологически данни", а са откровена лъжа. Веднага след индекс 38, в който цитира моята монография, той пише следното: "Едновременното съжителство на черква с византийската крепостна стена, която е буквал-

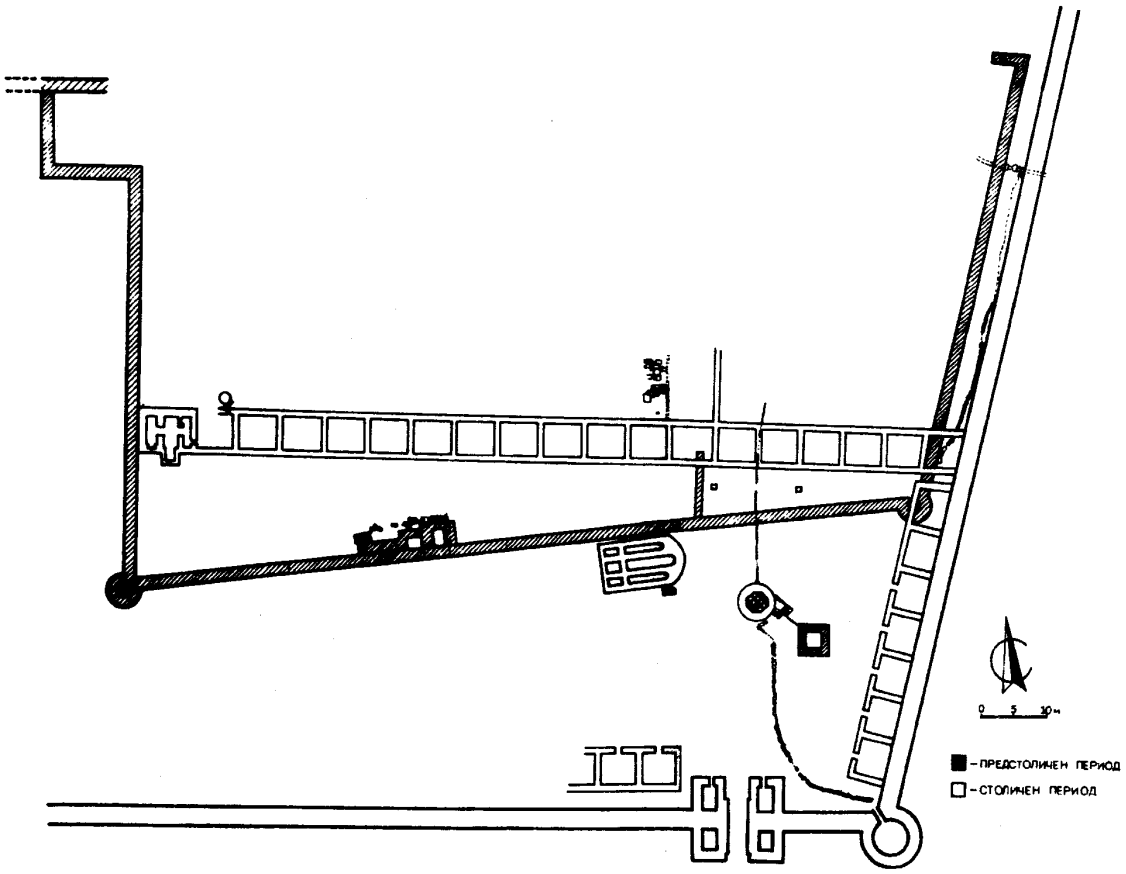

Обр. 1. Преслав. План на южната част на Двореца със сградите и съоръженията от предстоличния и столичния период
Fig. 1. Preslav. Plan of the south part of the palace: the buildings and the structures dated to the pre-capital and the capital periods

но долепена до нея би било пълен абсурд...". Първите две думи в това словосъчетание "Едновременното съжителство" са поставени в кавички, от което читателят трябва да разбере, че са взети от моя текст и са предадени дословно. Подобно нещо никъде в книгата си не твърдя и за това такива непочтени и злонамерени похвати на "научно" изложение би трябвало да подмина с безразличие. Изкушавам се, обаче, да посоча на автора, че книгата има за задача не само да приведе в известност едни от най-значителните паметници на втората българска столица, но и да покаже развитието на града в широк хронологически диапазон, попадащ в рамките от IX до XIII в. В цялото изложение (206 стр. и над 100 илюстрации) съм се стремил, и според отзивите съм успял, да постигна диференциране на останките на разновременни паметници и да покажа тяхната хронологическа детерминираност. Точно по този начин се доказа, че църквата и крепостната стена са резултат от съвършено различни градоустройствени идеи, датиращи най-общо от езическия и от християнския период на Велики Преслав и "едновременното им съжителство" е изключено. Напомням, че при разкопките на църквата от 1985 до 1987 г. в продължение на цели две години в приапсидната част на храма, перпендикулярно на основната му надлъжна ос, оставих на място профил, който обхващаше и терена над намиращата се на 0,30 - 0,50 м северно крепост. С. Бояджиев видя този профил, засне го, но тогава го остави без коментар, за да го подхвърли на злоради забележки по-късно. Дори да се допусне, че на терена той не е видял тези данни, в книгата те са подробно описани на стр. 14-18 и са фото и графично илюстрирани - обр. 2,3 а,б, а на общия план-приложение разновременността на откритото е показана с щриховки и е отбелязана в легендата (обр. 1). Създава се впечатление, че С. Бояджиев не е прочел монографията и съвсем повърхностно е хвърлил око на илюстративния материал. Че това е така, се вижда от неговия обр. 42, където представя пространствена възстановка на крепостната стена, следвайки точно плана, който съм изработил и това е обяснимо, тъй като той едва ли може да се довери на собствените си заснимания. Необяснимо обаче остава появата на нещо като вътрешна кула в отсечката между портата и югоизточната кула. В действителност на това място има само

един зид, дълъг 9 м, свързан конструктивно с крепостната основа и почти перпендикулярен на нея. Данни за кула няма.

Върхът на абсурдите С. Бояджиев е постигнал в края на бележката. Там той съзнателно се опитва да омаловажи и дори да изключи като факт едно от най-значителните достижения на българското средновековно градоустройство, каквото е площадът с фиалата в южната част на Царския дворец. На тази спекулация вече обърнах внимание по-горе в настоящата работа. Освен всичко друго подобна трактовка издава мисъл, която остава твърде далеч от съвършените идеи на средновековните български архитекти и реализациите им от строителите, както и неразбиране на културната симбиоза в цивилизациите на източното православие през IX – X в. И така, в силуета на един от главните церемониални площади на Двореца, крепостната стена няма място и поне това обстоятелство е разбрано от С. Бояджиев. Изпаднал в пълна безпомощност да обясни ситуацията на терена с разкритите многобройни паметници, той предлага едно нелогично решение. Обявява крепостната стена за византийска, издигната след превземането на Преслав в самия край на X или в началото на XI в. Такъв извод обяснява всички "грешки" и "неточности", допуснати в изказванията на Ст. Бояджиев през последните тридесет години и най-после изложени в разглежданата тук бележка. Те постепенно, водят към това крайно заключение, за да се подмени истината за един от най-значителните паметници на старобългарското крепостно строителство до средата на IX в. Пренебрегват се всички обективни обстоятелства на малкото запазено, посочени вече от мен като решаващи за правилното датиране на крепостта. Пренебрегват се отличителните особености на строителната техника и на съоръженията, като например крепостната порта, за да се стигне по безспорен начин до вярната й интерпретация. Не се държи сметка за точните аналогии, които предлагат крепостните стени на другите старобългарски аули от първата половина на IX в. - на хан Омуртаг при Чаталар (Антонова, Дремсизова 1960, 30, 1981) и в центъра на Плиска (Станчев 1961, 101-109 и план). Игнорира се старобългарската военна доктрина, в резултат на която се появяват тези аули заедно с Преславския. Вместо това преславската крепостна стена се изважда от естествената й среда, отдава се на чужда строителна традиция и се датира век и половина по-късно, когато Преслав е твърде далеч от образа на изключителното си минало.

Съзнавайки, че отделих прекалено голямо внимание на кратката бележка на С. Бояджиев, ще се опитам да отговоря на въпроса, защо при уважаван автор като него, се е получило такова ярко недоразумение. Ясно е, че то не е резултат от сериозни наблюдения и размисъл, водещи всеки изследовател до твърда убеденост в правотата на изводите му. Според мен, в този случай са налице усилия да се отстои едно формирано отдавна и неразвило се до днес мнение, примесено с чисто личностна неприязън към всички, които не го споделят. Оценена от такава гледна точка бележката, а и въобще позицията на С. Бояджиев е вредна не толкова за настоящите, колкото за бъдещите проучвания и проучватели на Велики Преслав.

Стойчо Бонев

Цитирана литература:

Антонова, Дремсизова 1960: В. Антонова, Ц. Дремсизова. Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско (проучвания през 1958 г.). - Археология, 1960, 2, 30, обр. 3, 4.

Антонова, Дремсизова 1981: В. Антонова, Ц. Дремсизова. Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. София, 1981.

Балабанов, Бояджиев, Тулешков 2000: П. Балабанов, С. Бояджиев, Н. Тулешков. Крепостното строителство по българските земи. София, 2000.

Бонев 1991: С. Бонев. Нови наблюдения за южната стена на преславския аул. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 2. София, 1991, 259-272.

Бонев 1993: С. Бонев. Южната стена на преславския аул и въпросът за хронологията на преславското крепостно строителство. - В: Плиска-Преслав, 6. София, 1993, 101-108.

Бонев 1998: С. Бонев. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX - XIV в.). В. Търново, 1998, 20-43.

Бояджиев 2000: С. Бояджиев. Трета крепостна стена на Велики Преслав (Йоанопол) - В: П. Балабанов, С. Бояджиев, Н. Тулешков. Крепостното строителство по българските земи. София, 2000, 187-188.

Станчев 1961: С. Станчев. За периодизацията на плисковския дворцов център. - В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. София, 1961, 101-109.

М. Русева. Тракийската култова архитектура в България. Ямбол, 2000, 201 с.

Монографията се състои от предговор, три части, заключение и две приложения: 1 - извори за погребалните обичаи и насипването на могили - Омир и Вергилий и, 2 - речник. Снабдена е с изключително богат илюстративен материал - карти, черно-бели и цветни снимки, планове на подмогилните съоръжения, възстановки. Монографията има паралелен превод на английски език.

Предговорът започва по малко необичаен начин. Ще цитирам дословно: "...Мегалитните паметници, зиданите тракийски гробници и храмове и светилища са слабо известни на **българи** и почти неизвестни извън страната ни. Невъзможността те да бъдат изнесени и показани, необходимостта от много средства за тяхната реставрация и включване в туристическите маршрути, **отсъствието на постоянна научна и обществена позиция за съхраняването на тази архитектура я обрича на разруха и забрава**" (с. 7-подчертаното на рец.)

Според авторката вината за недоброто състояние на въпросните архитектурни паметници е на българските културни институции (кои конкретно не е казано, но това е без значение). В следващите редове тя минава към по-конкретни нападки и пише: "Допускането на иманярски методи на работа при археологическите разкопки на култови сгради под могилен насип, както и активността на иманярите, още повече съдействат за унищожаването на научната и художествена стойност на разкритата архитектура. Субективният подход при документирането на култовата архитектура, отсъствието на сериозна графична и фото документация водят до унищожаването на факти, които могат да се окажат от значение при решаване на архитектурни проблеми. Професионалната коректност да се документира и описва всичко дори когато не се разбира е рядко срещана в наши дни научна и етична форма" (с. 7.).

Макар и анонимни, обвиненията имат своя конкретен адресат - учените-археолози в България, занимаващи се с тракийска археология. Въпросните археолози ще бъдат окончателно заклеймени в края на предговора. Отново ще трябва да цитирам: "...Въпросите, които професор Марта Шарп Джуковски постави за методологията на археологическите разкопки и опазването на откритата архитектура ме принуждава с няколко изречения да поясня съществуващата археологическа практика в България. Например, за по-малко от месец някои археолози (кои М. Р. не посочва - бел. рец.) разкриват могили със сгради под тях, състоящи се от две до шест камери с богата живописна и каменна украса. За един археологически сезон се разкопават от един археологически екип десет и повече могили. През сезона 1995/1996 г. от един археологически екип са разкопани осем култови сгради под могилен насип, всяка от които е с богата живописна и каменна украса. **Багери и булдозери се използват за взимане на могилния насип, до достигане на сградата**. (Отново пълна анонимност, кой, къде и защо е постъпвал така - бел. и подчертано от рец.). Ако откритата архитектура не е преценена за научна сензация, обектът се изоставя, след приключване на разкопките. Могили с култови сгради под тях се оставят да бъдат разрушени от атмосферните явления, иманярите, хората използващи блоковете от сградите за строителен материал. Оценените за паметници на културата култови сгради, под могилен насип, се затварят с метални врати и достъпът до тях се ограничава. Променените климатични условия често водят до разрушаване на стенописите и на архитектурата. Повечето от разкопаните сгради нямат пълна и професионално изработена архитектурна документация, както и пълен изкуствоведчески анализ" (с. 11)

Не съм и подозирал, че личност, свързана с науката за тракийската древност ще напише тази поредица от обвинения, почиващи на непознаване на обстановката. Трудно се намират думи за коментар. Едно е ясно - цитираните възгледи на М. Русева уронват престижа на българската тракийска археология. Не бива да се забравя, че горните редове са публикувани и на английски език и по този начин мнението й става достояние на културните и археологически среди в чужбина. Моето заключение за написаното е, че то оклеветява не само българската археология, но и българската хуманитаристика въобще. Това не би трябвало да са уводни думи в сериозна научна публикация.

Изложението се състои от три части. Първата част - "Изследвания върху тракийските гробници" има характер на исторически преглед. В нея са разгледани трудове от последните сто години, отнасящи се пряко към архитектурата на тракийските гробници. Разграничени са три хронологически периода: I период - от края на XIX век до Втората световна война; II период - от Втората световна война до 70-те години на XX век и III период - след 70-те години на XX век (с. 19).

Намирам за приемлива обосновката на авторката относно тази периодизация поради констатираните обективни разлики в трите периода по отношение на вида и броя на археологическите разкопки, начина на проучване и изготвяне на документацията, задълбочеността на научните публикации, както и не на последно място - отношението на специалистите и обществеността към тракийската култура.

Без да се впускам в подробен анализ ще отбележа, че първата част е написана с добро позна-

ване на литературата, както и на цялостната проблематика с необходимата доза критичност. Лошо впечатление обаче оставя финалната част, която отново съм принуден да цитирам: "...В повечето случаи разкопаната под могилата сграда е само фон, на който се документират намерените в нея археологически материали. Там, където те отсъстват или са трудни за тълкуване тя става повод за съзнателно търсене на ненаучно обоснована археологическа "сензация" (с. 30). Авторката е вярна на анонимността на "установените" от нея случаи. Нека продължа нататък: "...Хаотичното използване на различни термини за една и съща архитектура и безкритичното им прилагане води до научна и фактологическа дезинформация, която не винаги може да бъде проверена (с. 30). Не мога да не се съглася, че написаното отговаря на реалното положение на нещата. Тя твърди, обаче, че при разкопаването на някои могили е бил приложен почти иманярски подход, а неразбирането на архитектурата от страна на някои археолози довело до погрешни интерпретации. Така за кой ли път М. Русева се впуска в общи и непотвърдени с факти твърдения. Следват обвинения и в плагиатство като авторката твърди, че материалите и дисертацията й върху култовата архитектура в Тракия са били дълго време използвани и преписвани от археолози, но никога цитирани и коментирани. При такива сериозни обвинения обаче, е редно да се излезе от анонимност, да се посочат конкретните автори и книги, иначе казаното не убеждава в истинността и граничи с необоснована мнителност и самомнение. Няма да коментирам повече тези и други голословни твърдения, нека читателят сам да прецени и да отсъди.

Втората част е озаглавена "Тракийската култова архитектура под могилен насип: проблеми" (33-85). В нея са разгледани важни въпроси относно терминологията, класификацията, произхода и развитието на въпросните паметници, както и интересният проблем за тракийската култова архитектура под могилен насип като модел на света.

В този раздел М. Русева подлага на критика терминологията, използвана в археологическата литература за подмогилните монументални съоръжения в Тракия. Тя е направила успешен опит да се обърне към сведенията на античните автори, в които се споменава този тип архитектура. Авторката е убедена, че макар и субективни в своите описания, те са били по-близо до мислите, чувствата и разбиранията на античния човек, отколкото сме ние днес (с. 38). Ще отбележа, че модерната наука е призвана не просто да възпроизвежда механично казаното от античните автори, а да го тълкува, да го обясни на езика на съвременната наука, стремейки се да запази и предаде духа и смисъла на изследваното време. Същевременно авторката е подложила на основателна критика невинаги точната и ясна употреба на претенциозния термин "мавзолей" (с. 43-44). "Мавзолей" е понятие, което се използва през последните 15 години в българската наука за дефиниране на някои разкопани под могилен насип сгради, които по традиция се определят като гробници. И до днес не е определена разликата между гробница и мавзолей, нито е уточнено мястото на мавзолея в погребалната архитектура на Древна Тракия (с. 43). За М. Русева мавзолеят е архитектурен паметник на човешката суета и политическите амбиции, отражение на точно определен тип мислене и обществено съзнание. Що се отнася до архитектурното решение то е формулирано доста ясно и точно - мавзолеят е представителна сграда-гробница за смъртните, която не е разположена в некропол. Тя е ситуирана на централно място в столицата или главния град. Има представителни фасади и богат интериор, над нея няма могилен насип (с. 44).

Заключението на М. Русева относно мавзолея е категорично и според мен напълно обосновано и много добре аргументирано. Тя доказва убедително, че тракийската култова сграда под могилен насип се различава от мавзолея, както по своята архитектура, така и по идеологическите представи, изискващи изграждането на двете сгради. Извън населени места, поединично или в могилни некрополи, тракийските гробници и хероони са недостъпни за непосветените. Ритуалите, протичащи в тях са само за избрани членове на тракийското общество. Всички досегашни проучвания на това общество през I хил. пр. Хр., както и на неговите космологически, митологически и религиозни вярвания не се вписват в идеологическото съдържание на понятието "мавзолей" (с. 44).

От изключителен интерес е въпросът за произхода на фалшивия свод. М. Русева защитава становището, че засега е невъзможно да бъде доказано самостоятелното възникване и развитие на кошеровидния купол в Тракия през I хил. пр. Хр. Според нея тази конструкция, както и съпътстващият я кръгъл план се разпространяват на Балканите като материално отражение на общи за егейския свят религиозно-култови представи и традиции (с. 58). Авторката прави много добре аргументиран извод, че куполните гробници в Тракия, датирани в периода V-III в. пр. Хр., са завършен етап в архитектурно отношение (с. 60).

Приемайки, че в Илиада и Одисея са намерили отражение реални събития, станали в края на II хил. пр. Хр. в района на Средиземноморието, М. Русева търси причините, довели до насипването на надгробни могили през този период. Надгробна могила се издигала над гроба на прочут с делата си или пък произхода герой-цар-жрец от царско или пък "божествено" потекло. Самото насипване на могила е доказателство за принадлежността на погребания към рода на героите и техните потомци. Времетраенето на погребенията, ритуалите и съпътстващите го празненства са в зависимост от мястото на починалия в царско-жреческата йерархия на обществото (с.

73). В края на II и началото на I хил. пр. Хр. надгробна могила се издига само над гроба на герой, принадлежащ към царско-жреческата аристокрация. Създаването й е етап от свещените действия, съпровождащи погребението на племенния вожд, героя, царя-жрец (с. 74).

Заключението на тази част от книгата представлява философско обобщение на възгледите на авторката. Според нея култовата архитектура в Тракия е отразявала представите на създателите й за хармонията, равновесието и порядъка във Вселената, за цикличността на събитията и относителността на пространството и времето. Човекът като частица от този свят, имал стойност само тогава, когато чрез активното си присъствие участва в процесите на обновление, преминавайки през важни етапи на самоусъвършенстване, за да достигне своето безсмъртие и сливане с Вечността (с. 83)

В третата част "Култови сгради под могилен насип" (85-155) са разгледани изчерпателно култовите сгради под могилни насипи, разкопани в три значими за тракийската история и култура територии - Странджа, Пловдивското поле и Лудогорието. Те дават представа за различните архитектурни решения при този вид сгради - планови схеми, покривни конструкции, начини на градеж, украса. В тази част с основание е отделено голямо внимание на проучванията в м. Сборяново, край Свещари, Разградско (с. 131-155).

В заключението М. Русева повтаря обвиненията си към археолозите за недостоверно тълкуване на фактите поради непознаване на историята на архитектурата, което водело до научна дезинформация (156). Следват финалните акорди: "...Искрено се надявам, че тракийската материална и духовна култура ще бъде осъзната не само като златни и сребърни предмети, разнасяни по изложби за национален и личен престиж" . Такава е оценката на архитектката за световно известните Тракийски изложби!!! Нататък тя обяснява, че архитектурата в българските земи е с научна и художествена стойност, не отстъпваща на паметниците на Антична Гърция и Мала Азия. Разликата е само в отношението както на учените, така и на цялата българска общественост към тяхното задълбочено изучаване и съхранение. Посочва, че иманярите разрушават паметниците на тракийската архитектура за лично облагодетелстване, а държавата няма средства за тяхното опазване и популяризиране (с. 156-157). Има доза истина в казаното, що се отнася до нужните средства за съхранение на архитектурните паметници. Да се твърди обаче, че българските учени не ги изучават задълбочено не отговаря на фактите, а да се вменява на цялата българска общественост специален ангажимент към тази род културни паметници звучи високопарно, но твърде неуместно. Накрая М. Русева заключава: "....Трябва да осъзнаем, че пътят към света не е този на културното обезличаване. България трябва да влезе в новото хилядолетие с двете значими култури, които са в основата на нейното съществуване - тракийската и българската" (с. 157). Ако авторката беше запозната по-добре с българската история от древността до днес, едва ли щеше да обобщава в клишета с такава категоричност духовните постижения на българите. Впрочем тези нейни отклонения, като и в предговора, не допринасят особенно за научната стойност на книгата й.

Отново ще се върна към нападките на авторката към българските археолози в предговора на книгата. Зад тяхната анономност не е трудно да се открие, че става дума индиректно за дейността на известната експедиция ТЕМП. Тя обаче умишлено, според мен, е представена едностранчиво и невярно. Разкопките на тази експедиция, под ръководството на Г. Китов, разкриха значителни по размер, планировка и изпълнение монументални градежи под насипите на Славчова, Сашова, Сарафова могила и на могилите "Хелвеция", "Шушманец", "Голяма Арсеналка", "Остpуша", както и на "Могилата на грифоните". Тук ще посоча и мнението на един млад учен - К. Бошнаков от СУ "Св. Климент Охридски". В своя значителен труд "Тракийската древност. Исторически очерци", излязъл от печат през 2000, на с. 126 той пише: "Едва ли някой би оспорил успехите на екипа на траколожката експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) под ръководството на Георги Китов, който успя да опази от ширещото се иманярство десетки паметници на древната тракийска култура. Успехът на експедицията даде основания земята около Казанлък, Шипка и Шейново наред със всички стари и предстоящи обекти да получи притегателното и славно название "Долина на царете". Аз съм един от българските археолози, които подкрепят казаното от К. Бошнаков. Ще добавя още нещо - разкопките на експедицията ТЕМП са един значим етап в развитието на тракийската полева археология. Той наистина е белязан с големи успехи и естествено е, като всяко човешко интелектуално начинание, да има и неуспехи, да носи светли и тъмни страни по пътя на своето развитие.

В края на отзива си за книгата на М. Русева ще обобщя казаното. В научната си част книгата на М. Русева е сериозно постижение не само за авторката, но и изследване с важно значение за тракийската археология изобщо. С него за пръв път се поставя на здрава и сериозна основа проучването на тракийската култова архитектура. Редно е всеки, който се занимава с тракийска древност да се запознае с това изследване - то напълно заслужава нашето внимание. За съжаление в посочените от мен места с крайно субективни и даже тенденциозни бележки по адрес на българската тракийска археология, работата на М. Русева не печели, нито чрез тях се издига повисоко в скалата на научните постижения. Впрочем бих посъветвал читателя да отмине без внимание и прочит Предговора. От това няма да загуби нищо.

Александър Бонев

Н. Тулешков. Архитектурното изкуство на старите българи. Средновековие, 1. София, 2001, 170 стр. + ч. б. и цв. илюстрации

Още при първия поглед върху заглавието на тази книга у читателя се появява въпросът - може ли днес, след толкова обобщаващи и конкретни изследвания да се каже и напише нещо ново върху средновековната българска архитектура? Още в кратъкия увод, в който авторът прави бегъл историко-библиографски преглед се подчертава, че интересът му е насочен не към конкретиката на паметниците, а към художественостилистичните белези, които съдържа и изразява средновековната българска архитектурна традиция. И може определено да се каже, че в хода на изложението той твърдо се придържа към избрания подход. Подобаващо на сериозен учен, Н. Тулешков заявява откровено: " ... в контекста на труда се засягат само онези страни на процесите, които считам за водещи, определящи за формирането на българското архитектурно творчество през различните епохи от развитието му". И аз в този дух ще кажа, че неговата крачка може да се определи като успешна и твърде полезна.

Едно от най-значителните достойнства на книгата е нейният комплексен хапрактер. Авторът не се ограничава само с архитектурните паметници, които естествено са в центъра на вниманието му, но привлича елементи от украсата (пластични, живописни, мозаечни), като търси скритата в тях символика, обвързва ги с оскъдните писмени сведения, прави по-близки и по-далечни аналогии с други страни. В тази насока най-добър пример е първата глава на труда "Византия и България – два антипода на една строителна идея". Приемам безусловно и съм съгласен с неговия извод, основан на внимателни наблюдения, за силното влияние на сирийската култура, още повече, че и аз съм публикувал изследвания, застъпващи този възглед. Тази "нова художествена култура", както е определена в книгата, оказва силно влияние върху останалите страни, предимно в кавказкия културен кръг - Армения, Грузия и оттам - пряко или чрез Византия - върху българската архитектурно-строителна традиция. При това ранното строително сирийско влияние (III-IV в.) успешно кореспондира с местните народни традиции. Именно в това се крият и близостта, и различията на възникналите по-малки художествени центрове, а защо не и школи?

Оценявайки високо написаното в тази глава, все пак искам да изразя известно несъгласие с определението на византийската и на българската култура като "антиподи", макар и на една строителна идея. Смятам, че те не се сблъскват помежду си, а взаимно си влияят и се допълват в своето развитие.

В главата "Източниците" Н. Тулешков прецизно е извлякъл всички възможни податки от съчиненията на Йоан Екзарх и най-вече от неговия "Шестоднев", включвайки ги подходящо в изследването си. Точно в този текст се намира една от най-оригиналните части на труда, посветена на мотива "розета". Интересът ми към нея е значителен, защото вече имах възможността да се спра на този символ в две мои изследвания. Този декоративен елемент, който символизира слънцето, е проследен от автора много внимателно в рисунки, керамика, мозайки, релефи. Аз бих добавил, че според мен розетата заляга с различен брой лъчи (листа) и в плановете на някои сгради (напр. Кръглата църква в Преслав).

По същия начин са изследвани животинските изображения в архитектурните обеми и плоскости. Избягвам вече изоставеното определение "зверинен стил", с който си служи авторът. Богатият "живописен стил", е определен твърде сполучливо и картинно от Н. Тулешков като "пламтяща готика на византинизма". Този стил е от особено значение, тъй като българските архитекти и строители доразвиват и в известен смисъл създават нови мотиви и цветови комбинации (напр. Несебър), което още навремето беше доловено много точно от А. Рашенов. В тук рецензираната книга това архитектурно явление е добре изяснено, значението му в общата история на архитектурата е защитено и онагледено с многобройни илюстрации.

Особено място в труда заема главата "Създателите". Може би за пръв път в българската литература е направен интересен опит, не само да се потърси мястото и особеностите на българските строителни центрове, тяхното влияние върху останалите страни от православния културно-религиозен кръг, но и да се установят имената на някои от българските средновековни архитекти и зографи. Последното е едно от постиженията на автора, тъй като той е издирил всички възможни писмени и художествени източници. Може би в това негово желание да бъде изчерпателен, той допуска и някои увлечения. Не е сигурно причисляването на такива исторически личности като Йоан Екзарх, чъргубиля Мостич, хартофилакса Павел към архитектурното съсловие. Наистина Йоан Екзарх има много подробни наблюдения в областта на строителството, но неговия енциклопедичен ум се занимава със строителството на кораби, керамична продукция, железарство и др., без това да дава право да бъде причислен към определена производствена дейност. Още по-малко може да се твърди, че Мостич и Павел са се занимавали с архитектурно творчество. Добре е известно, че през средновековието, а и по-късно, посочването за строеж се е отнасяло в повечето случаи за ктиторите (ще припомня известния надпис на цар Иван Асен II от 1230 г., в който той съобщава, че е построил от основи и изографисал църквата "Св. св. Чети-

ридесет мъченици", без това да насочва към него като непосредствен строител).

В заключение искам още веднъж да изразя задоволството си от книгата на Н. Тулешков и да подчертая, че тя съдържа несъмнени приноси и ще заеме достойно място в научната книжнина.

Димитър Овчаров

Т. Тотев. Керамичната икона в средновековна България. С., 2001, Академично издателство "Проф. Марин Дринов", 160 с. + XCIX табл.

Монографията на Т. Тотев е крайният резултат от дългогодишните му проучвания върху керамичната икона на средновековна България. Разбира се, в основата на изследването е преславската рисувана керамика, на която авторът е посветил значителна част от научното си творчество. Известно е също, че той е откривател на няколко от главните ателиета за рисувана керамика във втората българска столица.

Книгата се състои от увод, четири глави, заключение, каталог, библиографска справка и обширно резюме на английски език. Направен е преглед на досегашните проучвания, разглеждат се ателиетата за преславска рисувана керамика и се извършва класификация на известните икони. Делът за керамичната икона през Второто българско царство е сравнително кратък и очевидно неравностоен по съдържание и обем спрямо първите части. Причината за това е, че именно човешкото изображение в преславската рисувана керамика е темата, вълнувала Т. Тотев в последните двадесет и пет години.

В настоящата рецензия няма да се спирам върху проблемите на технологията, производството и класификацията. Авторът е известен като прецизен и съвестен изследвач, и в разглежданата монография тези му черти са ярко проявени. Ще засегна най-важният проблем - за произхода на преславската рисувана керамика и за пътищата, по които тя достига до средновековна България.

Този въпрос аз неколкократно поставих в средата на 80-те години в мои статии и рецензии върху изследвания на Т. Тотев. В тях го критикувах за това, че изброява съществуващите до момента мнения относно произхода на преславската рисувана керамика, но сам отказва да вземе ясно становище. Макар и в новата книга да отсъства категорично изразена позиция, все пак в нея възгледите на Т. Тотев се очертават по-категорично. Най-общо той вижда развитието на забележителния стил в периода между последните десетилетия на IX и първите три-четири десетилетия на X в. Авторът защитава идеята, че преславската рисувана керамика като художествен стил е възприета посредством Константинопол и е носител на съвременните тенденции в дворцовото изкуство на византийската столица.

За да докаже вижданията си, Т. Тотев създава необичайно голям историографски преглед, надхвърлящ една трета от обема на основния текст. В него той се опитва да докаже, че мненията на повечето изследователи съвпадат или гравитират около неговото. Тъй като с изключение на Т. Тотев и оттеглилата се от активна научна дейност Ив. Акрабова-Жандова, аз съм единствен сред живите проучватели на преславската рисувана керамика, чувствам се задължен да споделя и моята гледна точка. За да се избегнат недоразумения, ще използвам реда и начина, по който сам Т. Тотев излага съществуващите мнения, цитирайки в скоби дадените от него страници.

Сред първите изследователи на преславската рисувана керамика са Й. Щиговски и Б. Филов, потърсили произхода й на Изток - в Месопотамия и Персия. И двамата долавят елинистическите черти на стила, но все още разполагат с малко данни за сериозни обобщения (с. 14).

Същинското начало в изучаването на феномена поставя А. Грабар. Той е категоричен за източния, сирийско-месопотамски корен на преславската рисувана керамика. Именно тук Т. Тотев започва атаката си срещу "източната" теория: "...Теорията на големия учен за източния произход на патлейнската керамика, наброяваща и днес привърженици сред изследователите." Според него в следващите десетилетия А. Грабар се отказва от ранните си схващания и възприема идеята за преките цариградски влияния.

Всъщност, за направлението на мислите на френския учен говори самото заглавие на цитираната му статия - "Разцвет на източното изкуство във византийския двор по време на Македонската династия" (867-1056 - Н. О.). Става дума за образувалият се след окончателната победа на иконопочитателите в 843 г. вакуум в художествено-естетическите възгледи и запълването му с мощното влияние на Изтока. Този изключително важен процес ще анализирам по-долу и ще стане ясно, че в края на IX в. византийците имат не по-малка нужда от художествени идеи, отколкото новопокръстените българи. Тук само ще отбележа, че в излязлата през 1963 г. монография върху византийската скулптура А. Грабар отново поставя въпроса за източните влияния в Константинопол и в Преслав. Той подчертава аналогиите на преславската рисувана керамика с пропитото от източни влияния изкуство на Византия от VI в., а не със съвременното византийско изкуство от IX в. Тези наблюдения Т. Тотев отбелязва без коментар (с. 16).

Частично на въпроса за произхода се спират Н. Кондаков и Ж. Еберзолт. Първият отстоява възгледа за сирийско-египетския културен кръг, набляга на връзката с коптското изкуство и смята, че прототипите са пренесени направо в Преслав чрез сирийски и египетски монаси (с. 16). Не съвременни константинополски, а предиконоборчески елинистически и източни влияния търси Еберзолт, сравнявайки прочутата икона на св. Теодор с тази от колекция Малон в Париж (с. 18).

Много важен елемент за Т. Тотев в доказване на съвременните константинополски тенденции при формирането на преславската рисувана керамика са съчиненията на Д. Талбът-Райс. Първоначално този автор приема без съмнение, че стилът е пренесен на Балканите от Палестина, Кападокия, Месопотамия и Армения. Същевременно той допуска възможността преславската рисувана керамика да е внесена от арменци, работили в околностите на Константинопол. Проблемът произтича от факта, че по времето на Д. Талбът-Райс вече са открити образци от керамични икони на територията на Византийската империя. Всъщност точно от това започват колебанията сред някои изследователи дали не се касае за едно непознато до момента цариградско производство, макар като цяло то да се датира по-късно от преславското. Обърквания у Д. Талбът-Райс са особено очевидни и Т. Тотев правилно ги отбелязва (с. 17-18). Английският автор първо датира константинополската керамика чак в XIII в., после допуска, че преславската е по-късна от цариградската, приема някакви късни мюсюлмански влияния, противоречи си и за мястото на зараждане на стила.

Т. Тотев държи особено много на възгледите на К. Миятев, който, според него, наблягал на константинополския произход (с. 18-19). На практика този изследовател говори за източни влияния във византийското изкуство от VI в., с чиито паметници преславската рисувана керамика се среща по интересен начин. К. Миятев заключава, че иконографски и стилово тя е свързана "с източно християнската иконопис, такава, каквато е била разпространена тя през IX в. в християнските земи край източната половина на Средиземно море, включително Цариград и неговите балкански провинции". По-надолу ще стане ясно каква иконопис се съхранява през иконоборческия период във Византия и доколко е свързана с някакви ефимерни столични образци.

Други четирима учени, занимавали се с проблемите на преславската рисувана керамика, са ярки привърженици на "източната" теория. И. Акрабова-Жандова изцяло застъпва тезата за източен произход, като вижда пътя от Персия през Армения (с. 22-24). В. Иванова-Мавродинова набляга на сирийско-палестинските традиции, запазени в гръцко-източните провинции на Византия (с. 25-26). Особено категоричен е Н. Мавродинов, който твърди, че преславската рисувана керамика е пренесена като стил от Палестина, Сирия, Египет и Мала Азия без никакво посредничество на Константинопол. Тук Т. Тотев допуска некоректност към паметта на видния български учен, позволявайки си да внушава какво би направил той: "Преждевременната смърт на автора е единствената причина според нас за това, че той не успя...да внесе корекции в мнението си за произхода на преславската рисувана керамика" (с. 26-27).

Може да се каже, че "източната" теория получи завършен вид в съчиненията на С. Ваклинов. Той недвусмислено подчертава, че преславската рисувана керамика е пренесена в готов вид от чужди майстори, произхождащи от Сирия, Месопотамия, Персия в края на IX в. Анализирайки особеностите на стила (линеарност, твърд контур, ярки цветни петна), Ваклинов констатира "архаизиращ свеж провинциализъм, наложен върху елинистическото изкуство" (с. 31-32). А това са белезите на източнохристиянското изкуство, оформило се в IV-VI в. и съхранило се през иконоборчеството.

На с. 29-30 и 32-34 Т. Тотев сумира резултатите от собствените си проучвания. Както и в другите свои изследвания, той отбягва въпроса за произхода. Все пак е принуден да признае, че преобладават образци от сирийско-палестинския художествен кръг (с. 33). А по-нататък (с. 89) добавя, че заедно с тях си проправят път сюжети от цариградските църкви и миниатюри от IX-X в.

Точно тук най-ярко проличава спекулативността във възгледите на Т. Тотев. Сам той датира преславската рисувана керамика не по-късно от 30-40-те години на X в., а привлича късни византийски примери: "Менологият на Василий II", cod. Vat. gr. 1613 (около 985 г.); "Тълкувания на Книга на пророците" от Националната библиотека в Тюрин (края на X-XI в.); миниатюри от Парижката национална библиотека (втора половина на X в.); образци от византийската рисувана керамика, която е хронологически по-късна от преславската (табл. LXXXIX). Когато пък паметниците са синхронни, това са произведения с подчертани източни влияния - например "Кодексът на Григорий Назианзин" от Парижката национална библиотека, man. gr. 510 (880-883 г.). Аналогии от монументалната живопис от посочения период въобще не са дадени. Казано накратко, не са приведени никакви доказателства за влияния на съвременния Константинопол върху преславската рисувана керамика. А да се говори общо за влияния на столичното изкуство от края на IX в. при формирането на стила на придворното изкуство от епохата на Македонската династия е абсолютно некоректно. Неговото развитие преминава през няколко етапа и приключва в средата на XI в., десетилетия след гибелта на България.

На с. 36-37 Т. Тотев се заема с моите изследвания, като ме приема за най-горещ застъпник на

"източната" теория. Той ме обвинява, че не съм се съобразил с корекциите, които А. Грабар бил направил в своите виждания (сякаш, дори да е така, съм задължен a priori да приема възгледите на френския учен). По-нататък Тотев ме критикува за извода ми, че стилът на преславската рисувана керамика насочва към прототипи от V-VI в., макар всички изследователи (включително и той) да са достигнали до това наблюдение. Същото се отнася за двете направления - източнохристиянско и елинистическо, които са така характерни за ранновизантийското изкуство, и се откриват в стила на преславската рисувана керамика.

Не мога обаче да не се спра върху обвинението за преднамерено фалшифициране на два фрагмента от човешки образи, открити в Кръглата църква. Те действително са заснети заедно, но съвсем съзнателно съм разместил двата къса, така че да не се допират и контурите на носа и очите да се разминават. Тъй като са много сходни по стил, с тяхното приближаване се постарах да покажа приблизителното звучене на изчезналите цели образи от важното ателие.

Без изкривяванията в прегледа на Т. Тотев, моите схващания относно стила на преславската рисувана керамика се свеждат до следното. Смятам, че тя е била само част от голям процес на пренасяне на черти от раннохристиянската естетика и култура, характерен за България в края на IX - началото на X в. По отношение на рисуваната керамика става "трансплантиране" на образи от изкуството на V-VI в., проникнали чрез внесени в Преслав богослужебни книги. В тази насока са важни данните от 43 отговор на папа Николай I на Въпросите на Борис I (че християнските книги в България били носени не от гърците, а от сарацините), както и наблюденията на видния чешки учен В. Вавржинек, че братята Кирил и Методий и техните ученици превеждат основно от сирийски богослужебни книги. Така голямата част от изображенията в преславската рисувана керамика се оказват свързани със сирийско-палестинските традиции, преобладаващи във византийското изкуство през V-VI в. Срещат се обаче и други, отнасящи се към живите елинистически традиции, също съхранявани от това изкуство - например, прочутата александрийска миниатюристична школа. По такъв начин разнообразието, присъщо на ранновизантийското изкуство се пренася в двора на цар Симеон.

И така, всички досегашни изследователи на преславската рисувана керамика в една или друга степен застават зад идеята за източния й произход. Оказва се впрочем, че зад тази идея стои и самият Тотев, но той понякога добавя към донорите и Константинопол. Сега с няколко думи ще засегна въпроса защо е невъзможно преславската рисувана керамика да е носител на съвременни (т. е. характерни за края на IX в.) тенденции в дворцовото изкуство на византийската столица.

Целият VIII в. преминава под надмощието на крайните иконоборци, непризнаващи по никакъв начин изобразяването на свещените образи. В края на столетието иконопочитателите за кратко време са реабилитирани, но в началото на IX в. иконоборците отново са начело. Обикновеният народ, обаче, никога не престава да почита тайно иконите, носени от Изток и съхранявани в оцелелите манастири. Именно тези манастири остават единственото място за опазване на традициите. Сравнително умереният иконоборчески император Михаил II (820-829) се обръща към укрепналия водач на иконопочитателите, Теодор Студит: "Само едно нещо не мога да допусна - да се позволи да се излагат икони в самата столица. Далеч от нея вие можете да правите това - кой където иска!" Следователно късните иконоборци си поставят единствена цел – да изолират противниците си от Цариград.

Още при приемника на Михаил II, император Теофил (829-842), нещата приемат неочакван обрат. Теофил се оказва един от най-яростните иконоборци, достигнал по размах на гоненията до Лъв III Исавър и Константин V Копроним. Известен е случаят, когато слабоумният младеж Дендерис вижда иконите на императрица Теодора, тайна иконопочитателка. Дори съпругата на императора е заплашена със страшни наказания и е принудена да лъже разгневения Теофил, че си е играла с кукли или пък, че Дендерис е видял образа и в огледалото.

В 843 г. иконопочитателите все пак удържат окончателна победа. През следващите десетилетия, обаче, Византия се изправя пред два големи проблема: да ликвидира все още силните иконоборчески тенденции и да възстанови почти напълно загубените традиции в иконописта. Не случайно в 867 г. в Константинополската катедрала "Св. София" е изпълнен надпис: "Изображенията, които измамниците тук низвергнаха, благочестивите управници възстановиха!" Богатата агиографска литература от епохата е изпъстрена с критики и обвинения срещу иконоборците. А в известния Хлудовски псалтир от Държавния исторически музей в Москва (греч. 129-д) са изпълнени цяла серия карикатури на прочути иконоборци.

На фона на идеологическата борба иконопочитателите се заемат да обосноват правотата си. Особено е мястото на патриарх Фотий (ок. 820-891). В 858-865 г. той произнася емблематична проповед, с която теоретически обосновава новата иконографска програма. Тогава той все още е принуден да доказва смисъла от изображението: "Създаден като съвършен човек, Христос може да се изобрази като нас!"

Чак до края на IX в. господстват принципите на източнохристиянското изкуство, съхранило през иконоборчеството традициите и нахлуло мощно след 843 г. В. Лазарев отбелязва, че то се е подхранвало от местни, предимно сирийски влияния и се е развивало "по собствени пътища, лежащи встрани от пътищата на столичното из-

куство". По-нататък видният изкуствовед продължава: "Тези влияния в никакъв случай не могат да бъдат наречени византийски, тъй като идват директно от християнския Изток, не минавайки през Константинопол". Друг учен - Г. Де Франкович направо нарича това изкуство "сирийско": "Художественият език на това изкуство е примитивен (плоски, обикновено очертани с резки контури фигури, лишени от тънък психологизъм лица с тежки, месести черти) и същевременно – своеобразно изразителни".

От монументалното изкуство на IX не е оцеляло почти нищо. Тук, разбира се, трябва да се споменат скалните храмове на Кападокия, където иконопочитателските като идеи и сирийски по произход възгледи никога не изчезват. В централната част на Византия се появяват мозайките на солунската "Св. София", изпълнени през 843-880/885 г. и определяни от всички като резултат от източните влияния.

Много по-добре са съхранени някои ръкописи от IX в. Става дума за "Избрани места и паралели от Отците на църквата" от Йоан Дамаскин, съхраняван в Парижката национална библиотека (man.gr. 923); "Словата на Григорий Назианзин" в миланската Амброзиана (E 49-50) и двутомната "Книга на Йов" във Ватиканската библиотека (man.gr. 749). Човешките изображения представляват къси нескопосани фигури почти без моделировка, изпълнени с твърд контур в примитивен линейно-плоскостен стил, произхождащи несъмнено от сирийско-палестинския кръг.

Но този взрив на източни влияния през IX в. далеч не засяга само византийските територии. Гоненията на иконоборците и папската подкрепа превръщат Италия в любимо място за емигрантите-иконопочитатели. Описаният по-горе източнохристиянски стил намира благодатна почва и се появява в редица живописни ансамбли: "Санти Нерео ед Акилео" (795-816); "Санта Праседа" (817-824); "Санта Мария ин Домника" (817-824); "Сан Клементе" (847-853). Влиянията достигат и още по на Запад - в мозайките на Жермини-дьо-Пре (800 г.) и в раннокаролингските миниатюри от т. нар. група Ада. Впрочем романското изкуство запазва тесните си връзки със сирийско-палестинския културен кръг през целия период X-XI в.

Същите процеси с невероятна скорост се разпространяват и в източна посока, в Грузия и Армения. Известни са фреските в многобройните скални църкви на пустинята Давид-Гареджи от IX-X в., чиито основател Давид Гареджели сам бил сириец по произход. Сирийско-палестинският художествен кръг предопределя и големите произведения на арменската миниатюра: "Евангелието на царица Млке" (851 г.); "Лазаревското евангелие" от 887 г.; прочутото "Ечмиадзинско евангелие" от 989 г., където между интерполираните миниатюри от VI в. и тези от X в. трудно може да се открие разлика в стилово отношение.

Приведените примери са напълно достатъчни. Ясно е, че при образувалия се художествен вакуум през втората половина на IX в. мощно нахлуват източни, основно сирийско-палестински влияния. Самата столица Константинопол е залята от народното източнохристиянско изкуство. В пълна сила това се отнася и до столицата на приелата в 865 г. християнството България, Преслав. Спорът дали идващите от Изток монаси и книжовници са преминали през Цариград или, примерно, през Херсон е чисто схоластичен. Защото напоследък се доказа, че те могат да дойдат в България и от запад - от Италия и Хърватското кралство. По-важно е, че за тях Константинопол е бил само една спирка, подобна на всички останали в тогавашния християнски свят.

Николай Овчаров

Експозиционна дейност на Археологическия институт с музей през последното десетилетие на XX век

През последното десетилетие на XX век Археологическият институт с музей при БАН развиа активна дейност в рамките на една комплексна програма. Тя включваше няколко конкретни задачи: да се ремонтира основно музейната сграда, да се реставрират и консервират определени групи паметници, да се обогатят колекциите с нови находки, да се обнови постоянната експозиция в централната зала съобразно съвременните музейни и международни изисквания, да се реализират временни изложби с различна физиономия и функция като максимално се използва привилегированото положение на Музея - неразделна част от най-важната археологическа изследователска институция в България, и да се създадат някои допълнителни музейни услуги[1].

Експозиционната площ на АИМ беше изцяло недостъпна за посетителите от ранната есен на 1993 г. до пролетта на 1995 г., период през който беше извършен основен ремонт на сградата. Музейната сграда е архитектурен комплекс, построен през различни периоди: централното ядро, което обхваща цялото културно пространство на Буюк джамия – храм от около средата на XV в., с монументално стълбище и галерия, добавени в началото на XX в., когато сградата е окончателно преустроена в музей; предното двуетажно и двете странични двуетажни тела, издигнати съответно в началото и през 30-те години на XX в. Трите корпуса бяха предмет на основен ремонт. Обновени бяха електрическата и двете отоплителни инсталации и бяха поставени за първи път централизирани охранителна и пожароизвестителна системи. Особено внимание се отдели на помещението, предназначено за охраната, както и на фондохранилищата. Охраната беше преместена на подходящо от гледна точка на сигурността място и оборудвана според съвременните музейни изисквания. Преместени бяха също праисторическият и античният фондове. Античният фонд беше настанен в просторно и светло помещение, което предоставя всички условия, за да се положи началото на една модерна система на каталогизация и документация на колекциите.

В централното ядро на сградата бяха извършени редица реставрационни и консервационни работи, с цел отстраняване на разрушителните инфилтрации на дъждовната вода, решен беше и проблемът с кондензацията на въздуха, причинен от предишните боядисвания на куполите и вътрешнините стени на архитектурния паметник с изкуствени бои, подсилен беше подът, бяха реставрирани и консервирани чугунените колони, на които се подпира галерията, както и дървените врати. Цялата западна страна на джамията беше освободена от рабицовите стени, оградили пространствата под галерията, отдясно и отляво на главния вход; така беше възстановен оригиналният план на храма и експозиционната площ значително се разшири. Вътрешните стени на джамията - в предишните експозиции сиви в долната част и бели в горната - бяха боядисани изцяло в бяло. По този начин се избегна подчертаването на изкуствената цезура, причинена от галерията. Всички метални елементи - в предишните експозиции в различни тоналности на сиво и черно, бяха лакирани в сиво-антрацит - цвета на чугунените колони.

Общото осветление беше предмет на специално изследване. Девет големи полилеи, монтирани в средата на всеки купол - както е било навремето в джамията, но насочени нагоре, проектират светлината срещу куполите, така че да се разпредели дифузно, по цялото подкуполно пространство. Проектът е съобразен с изворите

---

1 Всичките музейни дейности, извършени през това десетилетие са били насърчавани и координирани от проф. В. Велков и проф. Й. Юрукова – директори на АИМ и от проф. Д. Овчаров, ст. н. с. Л. Слокоска, ст. н .с. М. Ваклинова - зам. директори, отговарящи за музея.

Ремонтът бе финансиран в най-голямата си част от Република Италия, чрез Агенцията за чуждестранна помощ в София и изпълнен под контрола на музейна комисия, съставена от ст. н. с. Л. Слокоска, ст. н. с. М. Ваклинова, ст. н. с. И. Сопиров, ст.н.с. М. Рехо, н.с. Г. Мавров.

Научно-експозиционният проект за постоянната експозиция в централното ядро на музейната сграда е дело на ст. н. с. Л. Перничева – къснобронзова епоха, ст. н. с. М. Рехо – античност, К. Меламед – средновековие - с участието на ст.н.с. Л. Слокоска, ст. н. с. В. Герасимова, ст.н.с. М. Ваклинова, н.с. Св. Петрова, н. с. К. Карадимитрова, н.с. Л. Вагалински, н.с. Е. Генчева, Р. Милчева. Идейният художествено-оформителен проект е дело на арх. А. Санти – Университет «Ка Фоскари», Венеция. Негови са също така и проектите за полилеите – изпълнени във Венеция и Рекапати, за паната – изпълнени във Венеция, за витрините. Проектите са предоставени от арх. А. Санти безвъзмездно на АИМ, а полилеите и паната, с всички аксесоари към тях са подарени от Република Италия чрез Агенцията за чуждестранна помощ в София. Подарък от Република Италия са също така и всички осветителни тела, монтирани в средновековната зала. При реализирането на художествено-оформителния проект големи заслуги имат фондовиците, от ст. н .с. И. Сопиров, ст. н. с. В. Герасимова, П. Илиева, както и реставраторите Г. Мавров, Е. Пазвантова, Ива Начева, Теодора Нешева. На екипа на Е. Пазвантова се дължи аранжирането на витрините.

на естествената светлина на средновековната сграда като спазва посоката и допълва яркостта й. Интензивността на изкуствената светлина е регулируема в зависимост от сезоните и часовете на деня. Приложената дифузна централна осветителна система позволява за първи път цялостно възприемане на внушителното архитектурно пространство на средновековния храм във всичките му части, както и ясно четене на отделните археологически паметници - стенописи, мозайки, каменни паметници, изложени във вертикално и хоризонтално положение, в галерията и в голяма част на партера.

През това десетилетие беше изпълнена широка програма за реставрация на археологическите паметници, като специална грижа беше положена за каменните плочи, предназначени за експозицията в централната зала. За сериозни приноси в тази област могат да се смятат намесите, извършени върху съдове и оръжия от гробовете на некропола при Требенище от VI в. пр. Хр., както и тези върху ценната мозаечна икона на Богородица Одигитрия от Еregли от XIV в. Те позволиха тяхното представяне в първоначалния им блясък в рамките на изложби, организирани в България и чужбина. Завършена беше също и реставрацията на стенописите от Червената църква в Перущица от VI в. и от църквата Св. Никола в Мелник от края на XII-XIII в. Всички те са включени в новата постоянна експозиция на Музея.

След повече от двадесет години АИМ успя да си възвърне голяма част от паметниците, предоставени временно на други институции. Сред тях са Вълчитрънското съкровище, пръстенът от Езерово, главата от бронзова портретна статуя на император Гордиан от Раданово, златният енколпион от Плиска, иконата на Богородица Одигитрия от Ерегли и др. Изложени отново в експозицията на АИМ, в много случаи те се превръщат в акценти в развитието на отделните теми.

АИМ успя да обогати и колекциите си чрез покупки, дарения и археологически разкопки. Нови плочи попълниха картината на надгробните паметници с портретни изображения от римската провинция Македония, а фрагмент от фриз от римска вила при Ивайловград позволява вече да се извърши, в рамките на експозицията, една по-цялостна реконструкция на архитектурната украса на известната сграда. Най-значителната придобивка е съставена от 356-те предмета, произхождащи от култовия комплекс при Старосел, проучен от Г. Китов. Тази колекция е най-голямата от количествена гледна точка, постъпила след 50-те години в античния фонд на АИМ. С изключително историко-археологическо значение, тя включва находки с голяма художествена стойност, като например два златни пръстена, сребърни съдове и апликации, атическа керамика и др.

Много усилия бяха положени за обновяването на постоянната експозиция в централното ядро на музейната сграда. Проектът - научно-експозиционен и художествено - оформителен, беше изпълнен през 1995 г., но финансовите затруднения, в които се намира АИМ, позволиха до днес да се реализира само част от него. На горния етаж са монтирани единствено стенописите по северозападната стена. На партера, поради липса на подходящи постаменти и други реквизити, все още не са изложени някои гръцки и римски статуи - едни от най-представителните скулптури в колекцията на АИМ, както и паметниците, произхождащи от археологическия комплекс, в които музейната сграда се вписва. Първите изпълняват основна роля при оформянето на централната част на експозицията, както и при маркирането на музейната ходова линия в посока север-запад/юг-запад, а на другите се подчинява цялото разпределение на пространството във фоайето. Не е изпълнен, също така, и проектът на витрините, а преизползваните стари витрини на АИМ и НИМ, поради причини от различно естество, не са поставени на предвидените места, което усложнява музейната ходова линия.

Постоянната експозиция се развива на двата етажа на централната зала. Там са изложени колекции паметници, датиращи от къснобронзовата епоха до късното средновековие. Те илюстрират основните периоди от историята на широк район на Югоизточна Европа, подчертавайки най-значителните и характерни аспекти на големите култури, които в тези земи са се срещали и взаимодействали: тракийска, елинска, римска, византийска, българска, отоманска. Колоните с прабългарски надписи и гипсовото копие на релефа с Мадарския конник определят ранното средновековие като хронологическа граница между двете експозиционни нива на залата. На партера колекциите са изложени в четири отделни сектори, отнасящи се до периодите края на II–I хил. пр. Хр., I-IV в., V-VII в., VIII-IX в. Разглеждат се в хронологическа последователност по една ходова линия, която води от северозападния ъгъл на залата в посока югозапад, по цялата южна страна и от юг, през централното подкуполно пространство в посока север и североизток, до монументалното стълбище. Тази музейна ходова линия е в голямата си част предпоставена от дадености, с които проектът се наложи да се съобрази. Те са както разположението на зала "Праистория" спрямо централната и на монументалното стълбище, доминирано от изображението на Мадарския конник, спрямо цялото експозиционно пространство, така и присъствието в централната зала на четири паметника с много големи размери, силно анкерирани в пода и/или в стената и следователно неподвижни - саркофагът от Лъжане и статуята на Деметра-Фортуна от Гиген от римска епоха, ранно-християнската колона с прабългарски надпис от Плиска, колоната с прабългарския надпис от Чаталар.

Във всеки сектор експозицията се развива по една зигзаговидна ходова линия, очертана от двойки витрини, поставени с гръб една към друга, перпендикулярно на паната, на ключови места под галерията. Тази ходова линия свързва изкуствено разграничените пространства под куполите и под галерията, позволявайки от една страна ясното възприемане на първоначалната площ на средновековния паметник, от друга - участието на всичките експонати в изграждането на един унитарен разговор в рамките на отделите и темите.

Сектор I на залата е разделен на два отдела. В първия е представена обща картина на тракийската култура от края на II до края на I хил. пр. Хр. Експонатите, сред които са голяма част от паметниците, традиционно приети като емблематични за Тракия, са показани в три основни периода: къснобронзова, ранножелязна и късножелязна епоха. Онези от тях, принадлежащи към вековете на разцвета на Тракия (V-III в. пр. Хр.) и най-многобройни в колекцията на АИМ, са групирани по географски области. Особено внимание в експозицията се отделя на паметниците, произхождащи от територията на Одриското царство, област разгледана по три определени райони, богати с важни археологически комплекси; те са ограничени съответно от левия бряг на р. Хеброс и р. Артексос, от долното течение на р. Тонзос и понтийския бряг. Експонирани са също така и находки от земите, населени през желязната епоха от други мощни тракийски племена: долините на р. Нестос, р. Стримон и р. Истрос, като последната географска област е разделена на три района - западен, централен и източен.

Колекциите на АИМ позволяват да се представят могилните некрополи на траките. Инвентар от гробове от различни области на Тракия, съпоставени помежду си, от една страна подчертават общите корени на отделните племена, отразени в еднакви погребални обичаи и във вярата в безсмъртието. От друга страна те изтъкват различните посоки и нива на отваряне на земите на север и на юг от Хемус към външните влияния - скитско, елинско, източно, както и македонско и келтско, отразени в изкуството и в бита. Гробен инвентар и/или отделни паметници от некрополи подчертават едни от най-характерните аспекти на тракийското общество, като привличат вниманието върху определени теми: символите на обществения висок статус, оръжията, сервизите за угощение, украшенията за конска амуниция. Плочата с надпис от Кьолмен, паметниците от Старосел и от Мезек и находките от Копринка поставят съответно проблемите за езика, гробната архитектура и града в Древна Тракия.

Във втория отдел на сектор I са изложени паметници от VI-I в. пр. Хр., открити по егейското и черноморското крайбрежие. Между тях преобладават скулптури - гробни и вотивни релефи и култови статуи, керамика. Надгробните релефни стели показват основните форми и иконографии, характерни за архаичната, класическата и елинистическата епоха, а съдове, изпълнени в различни техники, представят най-важните центрове на Егея, производители на луксозна керамика. Гръцко-колониалните некрополи се разглеждат чрез инвентар от гробове и предмети от обредни огнища от некропола на Аполония Понтийска от разкопки през 40-те години в м. Калфата и в Морската градина на Созопол. Те предоставят редица данни, отнасящи се до погребалните обичаи, както и до други аспекти на живота в колонията през втората половина на I хил. пр. Хр. Избраният за експозицията инвентар от V-II в. пр. Хр. показва константи и вариации, свързани с обема и състава на гробния инвентар и, в инвентара - съотношението между керамични, стъклени, алабастрови и метални предмети, между злато, сребро, бронз и желязо, между съдове, теракоти, накити и други предмети, между съдове с различно предназначение, между вносни и местни произведения. Групата атически рисувани съдове насочва към елинския пантеон като илюстрира религиозни празници и ритуали. Театрални теракоти хвърлят светлина върху един от най-характерните елементи на елинската култура. Инвентарът от гробове на Аполония, съпоставен с този на тракийските некрополи, изложени в първия отдел на същия сектор, изтъква съществените разлики, характеризиращи двете големи култури, които през I хил. пр. Хр. се срещат в Тракия. Това позволява да се улавят промените, настъпили през късната желязна епоха, период, в който тракийската и гръцката култура са вече част от елинистическото културно койне.

Преминаването от сектор I към сектор II се осъществява чрез паметници от некрополите на друга понтийска гръцка колония - Одесос. Инвентарът от ранноелинистически могилни гробове илюстрира завършването на дълъг процес, който, вече към втората половина на IV в. пр. Хр. води, по понтийското крайбрежие, до сливането на местната тракийска и на гръцко-колониална култура. Група надгробни стели от римска епоха, още свързани с местната традиция по форми и иконографии, но притежаващи нов изразен език, подчертават друг важен момент в елинско-тракийската действителност на Одесос - срещата с Рим.

Сектор II е разделен на три отдела. Първият, който се простира по цялата южна страна на залата, съдържа богата колекция надгробни стели от I-IV в., произхождащи от римските провинции Мизия, Тракия и Македония. Те, от една страна, очертават цялостна картина на този вид паметници, като показват особеностите, характерни за всяка географска област, отнасящи се до размери, форма, отношението релеф-надпис, декоративен и фигурален репертоар, а от друга изпълняват функция на въвеждащ елемент в развитието на голяма част от темите, представени в това експозиционно пространство.

Стелите от Мизия, предимно надгробни паметници на военни лица, поставят проблема за присъствието на римската войска в тези земи и за нейната структура. Заедно с плочите от Тракия, стелите въвеждат в темата за некрополите. Некрополите от двете провинции са представени чрез тези и други надгробни паметници, чрез единични гробни съоръжения и значителна група предмети от гробен инвентар. Инвентар от гробове на мъже, жени и деца е изложен по географски области и по типове некрополи - плоски и могилни. Предметите от могилни гробове, предимно от Тракия, позволяват да се развият, в рамките на контекста към които те принадлежат, четири отделни теми: спортни принадлежности, тоалетни принадлежности, съдове за угощение, коне и колесници.

Изложените колекции съпоставят двете култури, които съжителстват през тази епоха на север и на юг от Хемус, като разкриват тяхното взаимно влияние, отразено, от една страна, в пълното възприемане от местното население на новостите в бита, въведени от Рим, от друга, в разпространението в надгробни паметници на римски военни лица на иконографии, свързани с трако-елинската традиция - конник и угощение. Съпоставката между гробния инвентар от могили в провинция Тракия и от могилните некрополи от желязната епоха, представен в сектор I на залата, ясно показва различната роля, изпълнена от местната тракийска аристокрация в римското общество, като изтъква, едновременно с това, и ревнивото съхраняване на религиозните вярвания и спазването на традиционните погребални ритуали.

Около надгробните стели от Македония в централната и югоизточната част на първия отдел, се развиват две теми: римският портрет и облеклото в римските провинции. Стелите, кръглите скулптури, гемите и камеите от провинциите Мизия и Тракия очертават цялото развитие на римския портрет през I-IV в. пр. Хр., като показват основните характерни елементи от всеки период и илюстрират най-разпространените прически и украшения за глава. Репертоарът на украшенията е обогатен от гробни находки от Мизия и Тракия. Стелите от провинция Македония, статуи тип палиатус, тогатус, малка и голяма херкуланка и други паметници от Мизия и Тракия, групирани около съкровището на Чаушево - пластични съдове, лампи, фибули и колани, представят облеклото и украшенията към него. Показани са най-разпространените дрехи за мъже, жени, деца и военни лица - редовен войник и военен началник, както и няколко вида обувки.

В югоизточния ъгъл на залата, заедно с портретите и облеклото се разглеждат и темите, свързани с трапезата на патрициите, вилите в провинциите Мизия и Македония, спектаклите в римския свят. Първата се развива чрез колекция сребърни и стъклени съдове и бронзови елементи от мебели от двете провинции, втората - чрез скулптурни паметници от вилата при Ивайловград и колекция предмети от Мизия и Тракия, характеризиращи функциите на вилите. Третата - чрез надгробни паметници с изображения на гладиатори и известната плоча-афиш от Сердика. Обединяващ елемент на това пространство са паметниците, свързани с римските императори - поставки на статуи, портретни глави, сребърни съдове и свитъци, монети, медальони, геми, представени по източната стена и в стената на тази експозиционна площ.

Вторият отдел на сектор II заема централното подкуполно пространство. Тук са изложени едни от най-запазените каменни паметници в колекциите на АИМ - портретни статуи, копия и имитации на известни гръцки произведения от класическа и елинистическа епоха, с които се представят основните направления в римската скулптура. Тази площ, с пряк достъп от главния вход, е предназначена и за малки изложби с възможност за радиално разширяване в зависимост от темите, развити в постоянната експозиция. Перфектната акустика и сценографският фон на монументалното стълбище позволяват, също така, това централно пространство да се превърне във внушителна сцена за различни културни изяви.

В третия отдел на сектор II са изложени паметници, свързани с темата "Религия" в провинциите Мизия, Тракия и Македония. Те са групирани по контекст: храмове в градски архитектурни комплекси, извънградски светилища и ларарии. Най-многобройни са паметниците, произхождащи от светилища; те се състоят от единични архитектурни елементи и една богата колекция оброчни дарове - от камък, метал, глина, стъкло и кост. Оброчните паметници са групирани по култови кръгове, където е възможно, по светилища и/или по теми. Колекциите на АИМ позволяват да се очертае обща картина на светилищата в трите провинции, изтъквайки тракийските, гръцките, римските и източните компоненти в местния пантеон и представянето на почти всички видове оброчни дарове. Те позволяват също така да се разкрият преобладаващите направления в местната култура и най-популярните иконографии на всяко божество. Група оброчни плочи от асклепиона при Глава Панега и от светилището на Аполон при Лозен поставят проблемите за тракийските корени на култовете, практикувани в светилищата от римска епоха и за религиозния синкретизъм - явление широко засвидетелствувано в трите провинции. Скулптури и колективна находка на керамични предмети, вероятно от работилница на plastes imaginarius при светилището на Аполон и Диана до военния лагер в Монтана, хвърлят светлина върху художествената и занаятчийска дейност, развивана около светилищата, в служба на култа.

Оброчните паметници въвеждат в този отдел също и темите, свързани с термите и търговията, разглеждани съответно във връзка с нимфеума при Саладиново и с Хермес - бог покровител на

търговците, почитан в Монтана. Последната тема се развива около плочата с надпис за основаване на тържище Пизос и мерителната маса - оброчен дар от Горско село. На края на отдела и във връзка с релефа от Девня с изображение на Аполон, е експонирана група скулптури, в камък и метал, с различно местонахождение, предоставяща допълнителни данни за иконографии и стилови направления в изкуството от римската епоха в тези земи.

Преминаването от сектор II към сектор III се осъществява чрез паметници от археологическия комплекс "Св. София" - гробен инвентар от II-III в., стенописи от гробница от IV в. и мозайка от абсидата на първата църква от същия период.

Сектор III е разделен на два отдела. В първия централно място заема темата за раннохристиянската църква, развита чрез най-характерните за нея паметници: елементи от архитектурна украса - колекция капители от различни типове, част от амвон и плочи от олтарни прегради, както и мощехранителници в различни материали и форми, кръстчета и лампи. Картината е обогатена от присъствието на фрагмент от стенопис от Червената църква в Перущица, един от редките, запазени от този период. Единични каменни паметници илюстрират темите за портрета и некрополите през V-VII в., а чрез богати находки от Садовец е разгледана темата за крепостите. Във втория отдел е показана група каменни паметници, които са извън хронологическата граница, приета за партерния етаж на залата, но, както експонатите в първия отдел, и те принадлежат към византийската културна среда.

В IV сектор е представена най-богатата колекция прабългарски надписи (VIII-IX в.). Фрагменти и цели колони с надписи на гръцки език са подредени тематично от двете страни на стълбището, като свързващ елемент между тях се явява копието на Мадарския конник, заобиколен от надписи от началото на VIII - първата четвърт на IX в. В същия сектор като самостоятелна тема е представено светилището при Мадара. Неговият внушителен вид е възстановен в залата чрез монументалното стълбище и релефа, поставен в люнета над него.

През дясното рамо на стълбището се преминава към горния етаж на залата, където, в югоизточния ъгъл и по цялата южна страна на галерията, са експонирани в хронологическа последователност и по теми, някои от най-значимите паметници от ранното средновековие. В централната част на западната страна на галерията, срещу Мадарския конник са изложени стенописите от църквата "Св. Никола" в Мелник, а в северната - паметници, с които се съпоставят българската и отоманската култура.

С обновяването на постоянната експозиция в централното ядро на музейната сграда се появи необходимостта да се предоставят на широката публика и, най-вече на учащите, нови, по-модерни инструменти за музейно четене. Именно на тази нужда отговаря планувaната от АИМ поредица тематични публикации. Вече е издадена първата от тях, посветена на каменните паметници, които съставят най-богатата и ценна колекция скулптури и надписи в България.

Картината на временните изложби, реализирани от АИМ през това десетилетие, самостоятелно или в сътрудничество с други български и чуждестранни музеи, е много богата и разнообразна, а публикациите, които са придружавали голяма част от тях, изтъква важната роля на музейната дейност в научните програми на АИМ.

АИМ участва в престижни международни изложби, посветени на големите европейски цивилизации. Между тези, получили по-голям отзвук могат да се споменат: "I Celti" - Венеция, 1991 и "The Glory of Byzantium" - Ню Йорк, 1997. На голям успех се радваха изложбите "The riches of thracian rules" - Япония, 1994-5 и "Ancient Gold. The wealth of the Thracian" - САЩ, 1998, "Ori e tesori di Tracia" - Каляри/Сасари, 1996-7, "Oribulgari" - Виченца, 1997, "Glorie di Tracia" - Флоренция, 1998, "Tesori dell'arte cristiana in Bulgaria" - Рим, 2000, посветени изцяло на Древна Тракия и на християнството в България. Римската изложба беше включена в международната програма на културните дейности, организирани по случай големия християнски юбилей.

АИМ бе организатор и съорганизатор и на редица изложби, представящи най-важните резултати от проучванията, ръководени от негови сътрудници в миналото и в последните десетилетия, изпълнени в тясно сътрудничество с музеите в страната. Може да се спомена: "Светилището на златоизворния бог" - 1992, "Богатства на тракийските владетели" - 1992-3, "Цар Котис I. Тракийската държава Емпорион Пистирос" - 1994, "Св. София - премъдрост божия" - 1995, "Долината на тракийските владетели" - 1997, "По стъпалата на времето" - 1998, "40 години съвместна българо-немска работа в Ятрус" - 1998, "Първопрестолна Плиска. 100 години археологически проучвания" - 1999, "Пътуване във времето. 13 години българо-френски проучвания" - 1999, "Път през вековете. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев - Драма" - 1998-1999, "Тракийски култов център Старосел" - 2000.

Тези изложби представят материали, в голямата си част непубликувани или пък такива, разгледани за първи път в рамките на археологическия комплекс, към който принадлежат. Такъв е случаят с находките от Главна Панега и от Св. София в колекциите на музея от края на XIX-първите десетилетия на XX в. Материалите от Св. София са включени за първи път по начин, който очертава общия облик на целия комплекс вотделните му етапи. Подобен е случаят и със Садовец - материали, открити през 30-те години на XX в., заедно с данните на ботаническите изследвания, извършени по същото време от БАН

върху находки от обекта, позволяват да се очертае физиономията на готската крепост в рамките на ранновизантийската империя.

Тази група изложби имат голямата заслуга да представят на широката публика непосредствена и научна информация за последните археологически открития. Особено важна роля в това отношение имаха изложбите "Богатствата на тракийските владетели", "Долината на тракийските владетели", "Тракийски култов център Старосел", всичките подготвени от Г. Китов. Първата от тях, реализира една интересна от музейна гледна точка програма, която вървейки пообратен път, си постави задача да запознае с последните открития първо провинцията и след това столицата, първо България и след това чужбина. Тя е пътуваща изложба, обогатяваща се в движение и във всеки нов град включва допълнителни находки, предоставяйки на АИМ изключителни възможности на сътрудничество в музейната област с институции от цялата страна.

Изложбата "Тракийски култов център Старосел" представлява важен момент за АИМ, който можа в рекордно време да запознае публиката с един изключителен археологически комплекс и с част от произхождащите от него предмети. Изложбата беше повод да се покаже за първи път планът и пълната фотографска документация на стенописите на гробницата в могилата Рошава Чука при Александрово, Хасковско - паметник със световно значение, чието откриване е заслуга на АИМ.

Най-престижната от тази група изложби е без съмнение "По стъпалата на времето", подготвена от Д. Гергова. В нея с ясна, много богата информация, се синтезират резултатите на дългогодишно изследване, извършено от АИМ в сътрудничество със Софийския университет и местните институции в територия, обхващаща едни от най-забележителните центрове на религиозен и политически живот в Девна Тракия. Изложбата представя резервата при Сборяново във всичките му съставни елементи - светилища, некрополи, вероятна резиденция, отразявайки едновременно с това народните традиции, живи и днес, които потвърждават връзката на Сборяново с античния слънчево-земен култ, персонифицирани от Аполон и Великата богиня - Артемида. Тази връзка, уловена между минало и сегашно време, между археология и народни обичаи, подчертана от фолклорния спектакъл при откриването на изложбата, превърна една високо научна изложба в живо пространство, способно да събужда внимание в най-разнородна публика.

АИМ организира и важни тематични изложби, които си поставят за цел представянето на отделни аспекти от бита и културата в тези земи в течение на хилядолетия. Може да се спомена "Богове от глина" - 1992, "Праисторическа и тракийска керамика" - 1992 и най-вече "Българският средновековен град. Технологии" - 1995. Последната, подготвена от И. Щерева, представи българския средновековен град чрез изкуствата и занаятите, като особено внимание беше обърнато на отделните технологии. Реализирана чрез ефективно художествено оформление и придружена от двуезичен богат каталог и редица листовки по теми, тя е отличен образец на дидактическа изложба, с която АИМ успя да възстанови диалога с образователните институции в столицата, в изпълнение на една от основните музейни функции.

Сред изложбите от това десетилетие трябва да се спомене и "100 години Национален археологически музей" - 1993, с която АИМ представи чрез задълбочено архивно изследване и емблематични паметници от колекциите си, историята на първия музей на България, написана за цяло столетие чрез дейността на едни от най-изтъкнатите личности на българската култура.

През 1999-2000, в резултат на смело решение, необходимо за функционирането на АИМ, южният лапидариум беше преустроен, предоставяйки, заедно с двора пред него, широка площ, използвана за кафетерия-ресторант. Това е една от допълнителните музейни услуги, присъстващи във всичките модерни музеи. С разширяването на сутерена в посока юг се откри, защити и се направи достъпно едно археологическо пространство, което, представяйки ясна стратиграфия на площта, в която се издига археологическият комплекс на АИМ, го включва в археологическия маршрут на Сердика-Средец. Част от складираните в лапидариума каменни паметници сега са експонирани в двете зали и в двора на заведението, с едно произтичащо от това разширяване на експозиционната площ на музея.

Музейната дейност на АИМ през това десетилетие е била ориентирана, както се вижда от начертаната дотук картина, в различни посоки. Извършена със смелост, упоритост и сериозен труд от целия колектив, въпреки икономическите затруднения, в които БАН и цялата страна се намират, тя даде безспорно резултати, които не само позволиха на Музея да преодолее една фаза на тежка криза, но го превърнаха в модерен музей, пулсиращо средище на културния живот в столицата.

Мария Рехо

Научна конференция "75 години Исторически музей" в Нова Загора

Историческият музей в Нова Загора организира на 21-22. 11. 2001 г. научна конференция, посветена на 75-годишнината от създаването на Музея, 115 години от рождението на неговия основател Н. Койчев и 80 години от основаването на археологическо дружество "Загорие".

Присъстваха редица специалисти в областта на археологията, епиграфиката, нумизматиката, сфрагистиката и новата история. Гости бяха бившите уредници в музея Янка Анестиева, Стоянка Господинова, както и Шоджи Кавамото - представител на JOCV в музея Нова Загора, координаторът на JOCV за България Такаши Киши и други представители на тази организация.

Във връзка с тези бележити годишнини беше открита специално подготвена изложба, представяща изданията на Музея и библиография с научните публикации на работилите в музея и на територията на Новозагорско, между които известни български и чужди учени.

Бяха поднесени поздравителни адреси от РИМ-Бургас, ИМ-Сливен, РИМ-Ст. Загора, ИМ "Искра"- Казанлък, АМ "Марица-Изток" - Раднево.

Гост и водещ на първото заседание беше д-р Румен Катинчаров, работил дълги години в Музея и със значим принос в изучаването на праисторията на района.

Бяха представени общо 21 доклада, 4 от които третираха праисторическа проблематика:

Десислава Карастоянова (ИМ "Искра" - Казанлък) - "Характеристика на раннохалколитния керамичен комплекс от селищна могила Капитан Димитриево". Представено беше пълно изследване на раннохалколитната керамика от сондаж 8 (разкопки 2001 г.) на селищната могила Капитан Димитриево, Пещерско. Интерес представляват керамичните съдове с графитна и врязана украса, както и червените излъскани съдове с паралели в Ясатепе, което подкрепя хронологическата характеристика на материалите, а именно отнасянето им към периода Караново V-Марица в Тракия.

Хитоши Камуро (Токайски университет, Япония - ръководител от японска страна на българо-японската експедиция на селищна могила до Дядово, Новозагорско) - "The Japonese Excavations of Tell Djadovo in Nova Zagora District, South-Eastern Bulgaria". Той направи кратка характеристика на обекта и досегашните проучвания, с акцент върху приноса на японските специалисти за проучване на пласта от бронзовата епоха. Беше представена стратиграфията, архитектурата и основните материали от сондажа, придружени от паралели с едновременни обекти.

Димитър Генов (София) - "Опит за възстановяване на една култова практика по материали от ранната бронзова епоха от селищна могила при Дядово, Новозагорско". Авторът свързва керамично зарче, намерено до пещ в жилище от ранната бронзова епоха на селищна могила до Дядово, Новозагорско с предполагаемо участие в ритуал, свързан с културите практики на жителите на селището.

Татяна Кънчева-Русева (ИМ Нова Загора) и **Красимир Лещаков** (СУ "Кл. Охридски") - "Проучвания на праисторическо селище от бронзовата епоха в Нова Загора и характеристика на керамиката". Те изложиха резултатите от сондажните проучвания на праисторическо селище от бронзовата епоха в Нова Загора - стратиграфията на обекта и основните находки, свързани с бита и културата на жителите на селището. Въз основа на представителна извадка от обработената керамика от всички строителни хоризонти, бяха изведени основните керамични форми, а селището беше отнесено към първата половина на РБЕ 3.

В областта на нумизматиката бяха представени 4 доклада, а именно:

Иван Карайотов (РИМ Бургас) - "Мелсас, основателят на Месамбрия, върху монета от V в. пр. Хр." Беше представена уникална драхма от частна колекция с изображението на легендарния основател на Месамбрия - тракиеца Мелсас. Въз основа на нумизматични и лингвистични данни се доказва тракийския характер на легендата за основаването на града, неговия произход и обкръжение, отразени още в първите сребърни емисии на Месамбрия.

Светослава Филипова (ИМ Кюстендил) - "Късноантични монетни находки от поречието на Струма - времеви характеристики и паралели". Обект на конкретното проучване са късноантични монетни находки по поречието на Струма от периода на варварските нашествия - V в.

Мариана Минкова (РИМ Ст. Загора) изнесе доклад на тема: "Нумизматичен материал от Новозагорско във фонда на Исторически музей Стара Загора". Беше направен хронологичен преглед на монети, открити на територията на Новозагорско, притежание на музея в Ст. Загора. Подчертано внимание е отделено на една късноостумна тетрадрахма лизимахов тип (190-160 г.) на Византион, за която твърди, че е от съкровището от Маца. Представени са също две драхми на Синопе от Богдановo и на Филип III Аридей, както и три денара от съкровище с римски републикански монети, открито в Н. Загора през 1970 г.

Иля Прокопов (София) - "Сребърният триъгълник – юг/югозапад. Въпроси и отговори". Представена беше пълна картина на разпространението на оригиналните тасоски монети от II-I в. пр. Хр. Като най-голям център на разпространение и концентрация на тези монети, представляващи над 70% от всички открити оригинални монети в света беше обособен районът на Ново-

загорско.

В областта на античната археология бяха представени 6 доклада със следната тематика:

Константин Господинов и **Николай Господинов** (РИМ Бургас) - "Отново за т. нар. слънчеви дискове в Сакар". Разгледани са скални обекти, тълкувани като слънчеви символи в Сакар, с акцент върху геологичната характеристика на обектите.

Веселин Игнатов (ИМ Нова Загора) - "Антични стъклени съдове от фонда на Исторически музей Нова Загора". Представена беше съхраняваната във фонда на Музея колекция от антични стъклени съдове.

Христо Буюклиев (Ст. Загора) - "Религиозното културно средище при Карасура". Докладът съдържа обобщено представяне на всички известни данни от епиграфски и археологически паметници, отнасящи се до разпространението на езическите култове на територията на Карасура през античността. Обобщавайки ги, авторът стига до извода, че и през времето на ранното християнство Карасура продължава да е голям културен център.

Димитър Янков (РИМ Стара Загора) - "За една статуя на Константин Велики". Разгледани са два обнародвани надписа на латински и гръцки език, вградени в западната стена на църквата в Новоселец, Новозагорско. Лансира са идеята, че статуята на Константин Велики, издигната с решението на булето и демоса на Августа Траяна, за която се споменава в двата надписа, е била поставена на форума на самия град.

Мария Иванова (АМ Раднево) - "Антични керамични лампички от фонда на АМ Раднево". Авторката представя лампи, придобити при археологически проучвания на АМ - Раднево, сред които преобладават тези от III в.

Красимир Калчев (РИМ Стара Загора) - "Проучвания на селата през римската епоха в Тракия". Въз основа на резултатите от провежданите археологически проучвания на автомагистрала Тракия и газопровода, докладчикът обобщава характерните особености на селото в Тракия за периода III-IV в. и прави опит да разграничи селата от стопанските имения към тракийските вили.

В областта на средновековната археология бяха представени 5 доклада.

Димчо Момчилов (ИМ Карнобат) - "Опит за демографска характеристика на Североизточна Тракия VII-X в". Авторът посочва, че поради географското си положение територията на Североизточна Тракия се превръща в арена на военни действия между България и Византия, което води до обезлюдяване и трайно българско заселване след IX в. (въз основа на материали от средновековни обекти и извори).

Борис Борисов (АМ Раднево) - "За производството на художествена керамика в Югоизточна България". Разглеждайки производството на определен тип "сграфито" керамика, авторът локализира Югоизточна България като най-ранен център за производство на художествена керамика в средновековните български земи.

Красимира Стефанова (ИМ Казанлък) - "Средновековни накити от Казанлъшкия музей. Характерни особености". Беше направен преглед на придобитите при археологически проучвания в Казанлъшкия край накити, с акцент върху намерените такива от разкопките на средновековни обекти при Крън - XI-XIV в.

Красимир Велков (ИМ Нова Загора) - "Средновековни гробове от надгробна могила до Еленово, Новозагорско". Разгледани бяха гробните съоръжения, обреда и находките, открити до 2001 г. при проучването на надгробна могила до Еленово.

Пламен Караилиев (АМ Раднево) - "Църковният ритуал, отразен в Похвално слово за Св. Петка Търновска от Патриарх Евтимий и Похвално слово за Св. Филотея от Йоасаф Бдински". Докладът представлява опит за възстановяване, по оскъдните данни, съдържащи се в словата, на литургийния обред, посветен на двете светици.

В областта на новата история бяха изнесени 2 доклада:

Марина Калчева (ЦВА – В. Търново) - " 32 пехотен загорски полк по време на Първата световна война 1915-1918 г. и **Щилиян Русев** (ИМ Нова Загора) - "Тракийските бежанци в Новозагорско (1878-1932 година)".

С представените доклади, със значителната по обем информация и с дискусиите, конференцията може да се оцени като много полезна за специалистите от различни области на историческата наука и конкретно за археологията.

Татяна Кънчева-Русева

Научни публикации на специалисти от АИМ-БАН и катедрите по археология в СУ "Св. Климент Охридски" и ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" през 2001 г

Археологически институт с музей-БАН

Д. Агре. Тракийски накити от района на Етрополе (V-IV в. пр. Хр.). - Археология, 2001, 3-4, 48-55.

Д. Агре. Ями и олтари в тракийските могили от Етрополско (V-IV в. пр. Хр.). - Археология, 2001, 1-2, 52-61.

Д. Аладжова. Редки сребърни монети от IV век от фонда на ИМ-Шумен. - Нумизматика и сфрагистика, 2000, 1, 81-85.

Ж. Аладжов. Езическата религия на прабългарите. - Участие, 2000, 1-2, 47-50.

Ж. Аладжов. Рисунки-графити от Карнобатската крепост. - Участие, 2001, 1-2, 34-36.

Ж. Аладжов. Къде се е намирал Потамукастел от средновековните извори. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни четения «Проф. Ив. Гълъбов», 14-17. 11. 1996 г., В. Търново. В. Търново, 2001, 289-292.

Й. Алексиев. Пръстен-печат на Колю Фичето (находки от гроба на майстор Колю Фичето). - В: Първомайстор Никола Фичев - творец на Възраждането. София, 2001, 189-190.

Т. Балабанов. За смисъла на един гръцки надпис от манастира при с. Черноглавци, Шуменско. - В: Преславска книжовна школа, 5, 2001, 107-112.

А. Божкова. Чернофирнисова керамика от българското Черноморие. - Известия на Националния Исторически музей, 11, 2001, 91-97.

Б. Божкова. Българската археология през последното десетилетие на XX век: нумизматика. - Археология, 2001, 3-4, 101-104.

Б. Божкова. Римски монети от съкровището от Чаушево. - Нумизматика и сфрагистика, 2000, 1, 60-72.

Я. Бояджиев. Погребалната практика *intra muros* през неолита и халколита в българските земи: обичай или изключение. - Археология, 2001, 3-4, 16-24.

Л. Вагалински. Състояние и проблеми на методиката и методологията на българската археология: антична археология. - Археология, 2001, 3-4, 108-111.

М. Ваклинова. Скулптурата през средновековието (Medieval Sculpture). - В: АИМ-БАН. Избрани скулптурни паметници. Водач. София, 2001, 16-22.

М. Ваклинова. Състояние и проблеми на методиката и методологията на българската археология: средновековна археология. - Археология, 2001, 3-4, 111-116.

П. Вълев. Слънчевият часовник от Пауталия. - Археология, 2001, 3-4, 57-62.

П. Георгиев. Кръстовидната постройка и манастирът Тузлалъка край Преслав. - Археология, 2001, 1-2, 117-124.

П. Георгиев. Коронацията на Симеон през 913 г. - Исторически преглед, 2001, 1-2, 3-20.

П. Георгиев. Началото на кръстокуполното строителство в България. - В: Преславска книжовна школа, 5, 2001, 59-75.

П. Георгиев. Мъченическият култ на Енравота: съмнения и историческа реалност. - Златоструй, 5, 2001, 7-15.

П. Георгиев. Селищната структура на Абоба-Плиска. - Археология, 2000, 3-4, 16-30.

П. Георгиев. Статуетката-ключ от Плиска. - Старини, 2000, 1, 79-86.

П. Георгиев, С. Витлянов. Архиепископията-манастир в Плиска. София, 2001, 234 с.

В. Герасимова. Българската археология през последното десетилетие на XX век: епиграфика. - Археология, 2001, 3-4, 99-101.

Д. Гергова. Състояние и проблеми на методиката и методологията на българската археология: тракийска археология. - Археология, 2001, 3-4, 105-107.

Д. Гергова, Л. Перничева. Обект 2, местността Орешките (землище на с. Долна Рибница). - В: Разкопки и проучвания, 27, 2000, 22-24.

С. Горянова. За типа на драгижевските наушници. - Годишник на Департамент Археология - Нов български университет, 4-5, 2000, 414-422.

А. Гоцев. Българската археология през последното десетилетие на XX век: тракийска археология. - Археология, 2001, 3-4, 88-91.

В. Григоров. Две религии - една вяра? - В: Полезното чудо. Етносоциологическо изследване на сакралния център Кръстова гора. София, 2001, 91-106.

М. Гюрова. Кремъчна колекция от Ваксево - типологическо описание и трасологически анализ. - В: С. Чохаджиев. Ваксево - праисторически селища. В. Търново, 2001, 22-33.

М. Гюрова. Функционален анализ на кремъчен ансамбъл от селищна могила Капитан Димитриево. - Археология, 2001, 3-4, 38-47.

М. Даскалов, Д. Димитров. За производството на накити през VI-VII в. в българските земи. - Археология, 2001, 3-4, 69-74.

М. Даскалов. Към хронологията на ранносредновековните езически некрополи в Североизточна България и Добруджа. - Добруджа, 14-16, 2001, 137-154.

В. Динчев. Селата в днешната българска територия през римската епоха (I - края на III в.). - Известия на Националния исторически музей, 11, 2000, 185-219.

В. Динчев. Класификацията на късноантичните градски центрове от диоцезите Тракия и Дакия - модел и интерпретация. - В: Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2001, 223-252.

В. Динчев. Ранновизантийският град върху хълма Царевец, Велико Търново. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни четения «Проф. Ив. Гълъбов», 14-17. 11. 1996 г., В. Търново. В. Търново, 2001, 225-257.

М. Долмова. Сграфито керамика от Трапезица. - Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, 15-16, 2000-2001, 119-127.

Л. Дончева-Петкова. Нагръден кръст с композицията Дейсис. - Зборник народног музеја (Београд), 2001, 1, 395-401.
Л. Дончева-Петкова. Сто години археологически разкопки в Плиска. - В : Плиска-Преслав, 8, 2000, 9-18.
Л. Дончева-Петкова. Кръстове-енколпиони с филигранна украса. - В: Преславска книжовна школа, 5, 2001, 121-130.
Р. Иванов. Българската археология през последното десетилетие на XX век: антична археология. - Археология, 2001, 3-4, 92-94.
И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001, 202 с.
И. Йорданов. Печат на първия Асеневец. - Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, 15-16, 2000-2001, 192-200.
И. Йорданов. Печати и монети от «Голямата базилика». - В: П. Георгиев, С. Витлянов. Архиепископията-манастир в Плиска. София, 2001, 219-227.
И. Йорданов. Нови находки на византийски печати (IX-X в.) от Велики Преслав. - В : Преславска книжовна школа, 5, 2001, 113-121.
Г. Китов, Д. Димитрова. Александрово - гробница-мавзолей. София, 2001.
Г. Китов. Тракийски култов център Старосел. - Авитохол, 2000, 12, 59-60.
М. Кръстева. Новая находка амфоры из Дылгополя, Варненской области. - В: Ольвія та античний світ. Київ, 2001, 76-77.
К. Кънчев. Неолитно-халколитното и по-късното кожообработване по нашите земи. - Минало, 2001, 4, 40-46.
М. Манов, А. Койчев, В. Мутафов. Монети от Малоазийска Мизия, открити в Тракия, погрешно определяни досега като владетелски. - Нумизматични изследвания, 1999, 3-4, 3-6.
М. Манов. Декрет на Калатис (IGBulg. II, № 780 ter). - Археология, 2001, 3-4, 63-68.
М. Манов. Неизвестен тип бронзова монета от Тракия? - Нумизматични изследвания, 1999, 1-2, 15-20.
М. Манов. Неизвестни типове и номинали бронзови монети на тракийския владетел Мостис. - Нумизматика и сфрагистика, 2000, 1, 13-17.
М. Манов. Нови наблюдения върху монетите на тракийския владетел Спарток. - Нумизматични изследвания, 1999, 3-4, 13-19.
М. Манов. Отново за Vicus Trullensium (по повод статията на Б. Александров. Vicus Trullensium. - Известия на Исторически музей-Ловеч, 1996, 2, 38-42). - Археология, 2001, 3-4, 75-76.
Р. Ненова-Мерджанова. Бронзовите съдове от римската епоха от могилни гробове в Мизия и Тракия. - Известия на Националния исторически музей, 11, 2000, 179-184.
В. Николов. Българската археология през последното десетилетие на XX век. Праистория. - Археология, 2001, 3-4, 84-88.
В. Николов. Българската археология през последното десетилетие на XX век. - Старини, 2000, 1, 95-97.
В. Николов. Неолитни двуетажни къщи в Тракия. - Археология, 2001, 1-2, 1-12.
Л. Нинов. Животните от праисторическото селище край с. Ваксево, биотипа им и изработените от техните останки артефакти. - В: С. Чохаджиев. Ваксево - праисторически селища. В. Търново, 2001, 32-50.
Н. Овчаров. Археологически проучвания на Перперикон. - В: Перперек, I. Сборник научни статии. София, 2001, 11-13.
Н. Овчаров. България при цар Калоян (1197-1207). - В: България. Исторически атлас. София, 2001, 106-107.
Н. Овчаров. Ранният католикон от IX-X в. в манастира "Св.Йоан Продром" в Кърджали и неговата монументална декорация. - Археология, 2001, 3-4, 25-37.
Н. Овчаров. Крепость Гиперпракион и священные скалы вокруг неё. - В: Скални мегалитни паметници - проблеми и пътища за тяхното разрешение. Сборник доклади от международна конференция. София, 2001, 11-21.
Н. Овчаров. Концепцията за властта по времето на цар Симеон (893-927) през призмата на макиавелианското учение за властта. - Анали, 2001, 1, 62-71.
Н. Овчаров. Надписи върху стенописния фрагмент с ктиторската композиция от пещерната църква "Св. Марина» край Карлуково. - Известия на Националния исторически музей, 12, 2001, 58-62.
Н. Овчаров. Християнството в Източните Родопи. - В: Християнската идея в историята и културата на Европа. Сборник доклади от научна конференция. София, 2001, 120-128.
Н. Овчаров, Д. Коджеманова. Източните Родопи - древна и непозната планина. Кърджали, 2001, 24 с.
К. Панайотова. Некоторые итоги раскопок некрополя Аполлонии Понтийской в последнее десятилетие двадцатого века. - В: Ольвія та античний світ. Київ, 2001, 100-103.
К. Панайотова. О свинцовых букраниях из Аполлонии Понтийской. - В: Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Материалы IX Международной научной конференции. Ростов на Дону, 2001, 63-66.
С. Петрова. Фигурални капители с орел от Мизия и Тракия. - Археология, 2001, 1-2, 13-19.
Л. Перничева. Археологически обекти в долината на Струмешница. - В : Разкопки и проучвания, 27, 2000, 11-21.
Л. Перничева. Обект 9, местността Мусовица (землище на с. Коларово). - В: Разкопки и проучвания, 27, 2000, 27-35.
Л. Перничева, М. Домарадски. Физико-географска характеристика на долината на Струмешница и южните склонове на Огражден. - В: Разкопки и проучвания, 27, 2000, 8-10.
Л. Перничева, Н. Сираков. Неолит и енеолит. - В: Разкопки и проучвания, 27, 2000, 70-73.
Б. Петрунова, В. Григоров, Н. Манолова. Свети места в Годечко, Драгоманско и Трънско. София, 2001, 266 с.
Ц. Попова. Анализ на овъглени растителни останки. - В: С. Чохаджиев. Ваксево – праисторически селища. В. Търново, 2001, 31-33.
Р. Рашев. За Плиска по повод на една рецензия. - Археология, 2000, 3-4, 91-95.
Р. Рашев. Наконечники ремней VI-VII вв. из Болгарии. - Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии (Симферополь), 8, 2001, 91-93.
Р. Рашев. Прабългарите и българското ханство на Дунав. София, 2001, 181 с.
М. Робов. Новите проучвания на манастира «Св.

Четиридесет мъченици» във Велико Търново и проблемът за неговата строителна хронология. - Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, 15-16, 2000-2001, 142-151.
Б. Русева. Отново за съкровището от Гърбино (IGCH 860). - Нумизматика и сфрагистика, 2000, 1, 3-12.
Б. Русева. Състояние и проблеми на методиката и методологията на българската археология: нумизматика. - Археология, 2001, 3-4, 116-119.
С. Станилов. Българската археология през последното десетилетие на XX век: средновековна археология. - Археология, 2001, 3-4, 95-99.
Т. Стойчев. Терминологичен речник на скалното изкуство. София, 2001, 40 с.
С. Торбатов. Антично култово средище край село Телериг, Добричко (предварително съобщение). - В: Научни съобщения на Съюза на учените в България - клон Добрич, 3, 2001, 141-147.
К. Тотев. За иконографията на анонимните печати на цар Симеон (893-927). - Старобългаристика, 2000, 4, 35-52.
К. Тотев. История на проучванията на стенописите на църквата «Св. 40 мъченици» във В. Търново. - Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, 15-16, 2000-2001, 128-141.
К. Тотев. Медальон с гравиран образ на Св. Козма. - Трудове на катедрите по история и богословие на ШУ «Епископ Константин Преславски», 4, 2001, 185-188.
К. Тотев. Неизвестен анонимен печат на владетел от Първото българско царство. - В: Плиска-Преслав, 8, 2000, 186-189.
К. Тотев. Средневековые византийские свинцовые иконы из Северовосточной Болгарии (к иконографии Святого Георгия - Драконоборца). - В: Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии (Симферополь), 7, 2000, 362-369.
К. Тотев. Стъклен медальон с изображението на Св. Йоан Кръстител. - Известия на Исторически музей - Шумен, 10, 2001, 150-158.
К. Тотев. Царската църква «Св. 40 мъченици» и манастирът «Великата лавра» в Търновград (резултати от последните археологически разкопки). - Археология, 2001, 1-2, 30-44.
К. Тотев, И. Чокоев, Е. Дерменджиев. Църквата «Св. 40 мъченици» във Велико Търново според последните разкопки (предварително съобщение). - В: Труды VI Международного конгресса славянской археологии, 26-31. 08. 1996, Новгород, т. 4. Москва, 1998, 104-117.
К. Тотев, Е. Дерменджиев. За датировката на крепостните стени край р. Янтра във В. Търново. - Известия на Националния исторически музей, 11, 2000, 271-282.
К. Тотев, И. Чокоев. Някои наблюдения за златните пръстени-печати от Търновград. - Трудове на катедрите по история и богословие на ШУ «Епископ Константин Преславски», 4, 2001, 62-71.
К. Тотев, Е. Дерменджиев, Д. Косева. Заметки об истории, архитектуре и стенописях Большого Нисовского монастыря. - В: Скални мегалитни паметници - проблеми и пътища за тяхното разрешение. Сборник доклади от международна конференция. София, 2001, 30-38.
К. Тотев, И. Чокоев. Златни и сребърни пръстени-печати от Търновград.- В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни четения «Проф. Ив. Гълъбов», 14-17. 11. 1996 г., В. Търново. В. Търново, 2001, 349-358.
К. Хаджиев. Българската археология през последното десетилетие на XX век: кирилска епиграфика. - Археология, 2001, 3-4, 119-121.
К. Хаджиев. Наблюдения върху палеографските особености на кирилските епиграфски паметници от XII - XIV в. - Старобългаристика, 2001, 1, 46-78.
И. Щерева, М. Радева. Колективна находка от ранновизантийски оръдия на труда от Сливен. - Археология, 2001, 1-2, 79-84.
Z. Aladzhov. On the Interpretation of the Gold Coins Hoard from Pliska. - Macedonian Numismatic Journal, 2000, 4, 107-121.
D. Aladzhova. Antique and Medieval Subaerati Coins. - Macedonian Numismatic Journal, 2000, 4, 45-49.
P. Balabanov. Les mechanismes du commerce a l'epoque hellenistique dans les environs de Messambrie et d'Appolonie Pontique. - In: Pistiros et Thasos. Structures economiques dans la penisqule Balkanique aux VII-Ii siecles avant J. -C. Opole, 2000, 87-99.
A. Bozhkova. Koprivlen: une agglomeration thrace sur le Nestos moyen. - In: Pistiros et Thasos. Structures economiques dans la peninsule Balkanique aux VII-II siècles avant J.-C. Opole, 2000, 151-160.
A. Bozhkova. Structures economiques en Thrace du Sud-Ouest aux VIe - IIe s. av. J.-C. - In: Pistiros et Thasos. Structures economiques dans la peninsule Balkanique aux VII-II siècles avant J.-C. Opole, 2000, 79-86.
A. Bozhkova. The Settlement System of the 1st Millennium B. C. along the Right Bank of the Middle Nestos. - In: Pistiros et Thasos. Structures economiques dans la peninsule Balkanique aux VII-II siècles avant J. -C. Opole, 2000, 145-150.
B. Bozhkova. A Hoard of Golden Roman Coins I-II c. A. D. from the Village of Stakevci. - Macedonian Numismatic Journal, 2000, 4, 35-44.
V. Dinčev. Gesellschaftliche Komponenten der Struktur frühbyzantinischer befestigter Siedlungen auf dem Territorium des heutigen Bulgarien. - In: M. Wendel (Hrsg.). Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. Weissbach, 2001, 217-235.
M. Domaradski, H. Popov. Strassen und Wege in Thrakien während der späten Eisenzeit (6.-1. Jh. v. Chr.). - In: M. Wendel (Hrsg.). Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. Weissbach, 2001, 131-141.
L. Dončeva-Petkova, S. Torbatov. Zur Chronologie der Architektur der spätrömischen and frühbyzantinischen befestigten Siedlung bei Odărci (Provinz Skythien). - In: M. Wendel (Hrsg.). Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. Weissbach, 2001, 237-245.
L. Dončeva-Petkova. Pliska - Heidnische und christlische Hauptstadt der Bulgarien. - Antike Welt, 2001, 4, 359-401.
I. Gatsov. Chipped Stone Assemblages from South Bulgaria and North-West Turkey (Epipalaeolithic/Mesolithic, Neolithic Periods). Similarities and Differences. - TÜBA-AR, 4, 2001, 101-112 .
I. Gatsov. Neolithic Chipped Stone Assemblages from Illipinar (phase X and IX), West Anatolia, Turkey. - In: J. Roodenberg, L. C. Thissen (eds). The Illipinar Excavations, II. Leiden, 2001, 279-295 .

P. Georgiev. The Shoumen Plate - A Monument of Medieval Christian Gnosticism. - Archaeologia Bulgarica, 2001, 3, 45-55.

V. Gerassimova. Eine frühchristliche Stieftermosaikinschrift aus Pautalia. - Archaeologia Bulgarica, 2001, 3, 29-33.

D. Gergova. Tezaurele Traciei şi Miturile Hiperboreene. - Istros, 10, 2000, 93-104.

D. Gergova. The Tripple Piling of Tumuli and the Astral Aspects of the Immortalization. - In: Tombes tumulaires de I Age du Fer dans le Sud-Est de I Europe. Tulcea, 2000, 217-218.

D. Gergova. Sboryanovo. Investigation and problems. Japan ICOMOS. 4, 2000, 17-23.

M. Gurova. Analyse fonctionnelle des assemblages en silex d'Ilipinar, phases X et IX. - In: J. Roodenberg, L. C. Thissen (eds). The Illipinar Excavations, II. Leiden, 2001, 297-325.

M. Gurova. Elements de tribulum de la Bulgarie - references ethnographiques et contexte prehistorique. - Archaeologia Bulgarica, 2001, 1, 1-19.

R. Ivanov. Beroe - Irinopolis - Eski Zaara auf westeuropäischen Karten des 17. und 18. Jahrhunderts. - In: M. Wendel (Hrsg.). Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. Weissbach, 2001, 207-216.

G. Kitov. A Newly Found Thracian Tomb with Frescoes. - Archaeologia Bulgarica, 2001, 2, 15-30.

G. Kitov. The Thracian Valley of the Kings in the Region of Kazanlyk. - In: Tombes tumulaires de l'Age du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Tulcea, 2000, 119-137.

G. Kuzmanov, J. Valeva. Mosaique d'une salle d'audience de Ratiaria. - In: Actes du VIIIe colloque international pour l'etude de la mosaique antique et medievale, vol. 2. Lausanne, 2001, 355-368.

M. Manov. Two New Types of Bronze Coins of the Scythian Ruler Sariakes. - Annotazioni Numismatiche (Milano), 11, ser. III, 2001, 41, 956-959.

M. Manov. New Type of Lead Coins Found in Bulgaria. - Annotazioni Numismatiche (Milano), 11, ser. III, 2001, 44, 1021-1025.

G. Nehrizov, R. Mikov. Relations commerciales dans le Rhodope de l'Est (V-I s. av. J. - C.). - In: Pistiros et Thasos. Structures economiques dans la peninsule Balkanique aux VII-II siècles avant J. -C. Opole, 2000, 161-180.

R. Nenova-Merdjanova. Die Herstellung von Bronzegefässen in Augusta Traiana. - In: M. Wendel (Hrsg.). Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. Weissbach, 2001, 195-202.

R. Nenova-Merdjanova. Images of Bronze Against the Evil Eye (Beyond the Typological and Functional Interpretation of the Roman Bronze Vessels for Oil). - In: Akten der 14. Tagung über antike Bronzen. Köln, 21.-24. September, 1999 (= Kölner Jahrbuch, 33). Köln, 2000, 303-312.

V. Nikolov. Neolithic cult assemblages from the Early Neolithic settlement at Slatina, Sofia. - In: The Archaeology of cult and religion (Ed. by P. Biehl and F. Bertemes with H. Meller). Budapest, 2001, 133-137.

L. Ninov. Animals at the Thracian Mound at Nevestino, Kustendil Region. - In: Thracian Mound at Nevestino Village, Kyustendil Region. Kyustendil, 2001, 59-62.

N. Ovcharov, D. Ovcharov. Monumental Art and Architecture from the Early Byzantine Period in Bulgaria. - Athene Review (Richmond), 2001, 2/1, 47-53.

N. Ovcharov, D. Kodjamanova. The Ancient Heritage of the Eastern Rhodopes. Kardjali, 2001, 28 p.

N. Ovcharov. Essais sur la localitation du thema et de l'episcopie Achridos pendant le XI-XII s. - Slavia Antiqua, 42, 2001, 107-118.

C. Popov. Philippopolis - Archäologie und Geschichte. - In: Pistiros et Thasos. Structures economiques dans la peninsule Balkanique aux VII-II siècles avant J.-C. Opole, 2000, 123-133.

C. Preshlenov. A Late Antique Pattern of Fortification in the Eastern Stara Planina Mountain (the Pass of Djulino). - Archaeologia Bulgarica, 2001, 3, 33-43.

B. Russeva. Five Golden Alexander Coins - a Fragment of a Hoard from the District of Shoumen. - Macedonian Numismatic Journal, 2000, 4, 9-15.

I. Shtereva. About The Problem of the Origin of Slip-Coated Ceramics from 11th-12th Century Bulgaria.- Archeologia Bulgarica, 2001, 3, 57-63.

N. Sirakov, T. Tsonev. The Lithic Technology Tradition of the Late Eneolithic in Central South Bulgaria. - In: B. Ginter (ed.). Studies in Honour of prof. J. K. Kozlowski. Krakow, 2001, 62-71.

T. Stoytchev. Karst Investigations in Bulgaria: Archaeology. - Spelaeo School, 20, 2001, 127- 136.

H. Todorova, I. Vajsov. Der Kupferzeitliche Schmuck Bulgariens. Stuttgart, 2001, 309 S.

M. Tonkova. Sur le système des sites du deuzieme age du fer dans la region des collines de Cirpan. - In: Pistiros et Thasos. Structures economiques dans la peninsule Balkanique aux VII-II siècles avant J.-C. Opole, 2000, 133-144.

S. Torbatov. *Procop. De aedif. IV, 7, 12-14* and the Historical Geography of Moesia Secunda. - Archaeologia Bulgarica, 2000, 3, 58-77.

L. Vagalinski,. Atanasov, D. Dimitrov. Eagle-head Buckles from Bulgaria (6th - 7th c.). - Archaeologia Bulgarica, 2000, 3, 78-91.

L. Vagalinski. Die Ephebie der westpontischen Städte (3. Jh. v. Chr. - 3. Jh. n. Chr.). - In: M. Wendel (Hrsg.). Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. Weissbach, 2001, 195-202.

J. Valeva, D. Gergova. Monumental Tombs, Tomb Paintings and Burial Customs of Ancient Thracia. - In: Investing in the Afterlife. University of Tokyo, 2000, 182-189.

Катедра по археология в СУ "Св. Климент Охридски"

К. Рабаджиев. Персефона между Хадес и Хермес (в изобразителния текст на македонската гробница) - В: МИФ 7, 2001, 475-488.

Т. Стоянов. Гетската държава - средата на IV - средата на III в. пр. Хр. Конференция "Държавността в историята", Гюлечица 6-8 X 1998. Со-

фия, 2001, 169-188.
S. Angelova. Ausgrabungen der Kirche No 2 (Bischofssitz Drastar in Nordbulgarien) in Jahren 1993-1999. Bonn, 2001.
S. Angelova, R. Koleva. Zur Chronologie frühmittelalterliche Necropolen in Südbulgarien. - In: M. Wendel (Hrsg.). Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. Weissbach, 2001, 263-270.
K. Rabadziev. Herakles, Diomedes and Thrace. - Archaeologia Bulgarica, 2001, 3, 9-21.

Катедра по археология във ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий"

И. Дончева. Епитетите на Асклепий в Тракия и аспектите на култа, отразени в тях. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни четения "Проф. Ив. Гълъбов", 14-17. 11. 1996 г., В. Търново. В. Търново, 2001, 551-565.
И. Дончева. Култът на Асклепий в Гърция и Рим (произход, развитие, характер). В. Търново, 2001, 230 с.
И. Дончева. Култът към Телесфор и иконографски особености на изображенията му в Тракия. - В: Seminarium Thracicum, 5 (Втори академични четения в памет на академик Гаврил Кацаров), 2001, 185-199.
И. Дончева. Най-ранното свидетелство за култа към Асклепий открито по нашите земи. - В: България, българите и техните съседи. В. Търново, 2001, 11-17.
Б. Лилова. Антични лампи от Казанлъшко. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни четения "Проф. Ив. Гълъбов", 14-17. 11. 1996 г., В. Търново. В. Търново, 2001, 515-531.
Т. Овчаров. Към въпроса за местонахождението на средновековния Крън. - Казанлък в миналото и днес, 6, 2001, 68-71.
Т. Овчаров. Средновековни обекти в Горнооряховска община. - Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, 15-16, 2000-2001, 167-173.
Т. Овчаров. Архитектура и находки от XV-XIX в. на обект 38 на Царевец. - В: България, българите и техните съседи. В. Търново, 2001, 444-453.
Т. Овчаров. Средновековни обекти във Великотърновско. В. Търново, 2001, 215 с.
Т. Овчаров. Ранновизантийски пласт по терасата източно от Патриаршията на Царевец. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни четения "Проф. Ив. Гълъбов", 14-17. 11. 1996 г., В. Търново. В. Търново, 2001, 259-262.
К. Попконстантинов. Поклоннически надписи от скалния манастир при Мурфатлар (Басараб), Румъния. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни четения "Проф. Ив. Гълъбов", 14-17. 11. 1996 г., В. Търново. В. Търново, 2001, 47-79.
С. Чохаджиев. За финала на ранния неолит в басейна на река Струма. – Старини, 2000, 1, 61-70.
С. Чохаджиев. Периодизация на ранния енеолит от Западна България и Северна Гърция. - В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни четения "Проф. Ив. Гълъбов", 14-17. 11. 1996 г., В. Търново. В. Търново, 2001, 441-452.
С. Чохаджиев. Ваксево – праисторически селища. В. Търново, 2001, 253 с.
I. Dončeva. Der Kult des Telesphoros und die ikonographischen Besonderheiten seiner Darstellung in Thrakien. - In: M. Wendel (Hrsg.). Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. Weissbach, 2001, 99-110.
T. Ovčarov. Thrakisches Material von der Terrasse östlich der Patriarchalkirche in Veliko Tărnovo. - In: M. Wendel (Hrsg.). Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. Weissbach, 2001, 271-277.

Събрал и подготвил за печат:
Сергей Торбатов

Рашо Рашев. Българската езическа култура през VII-IX век (Археологическа характеристика).

Дисертация за получаване на научната степен "доктор на историческите науки". София, 2001.

Дисертационният труд съдържа предговор, шест глави и заключение, както и илюстративен материал, придружен от 135 табла. Предговорът представя противоречивата история на изследванията на българската култура през езическия период. Отбелязано е, че опитите за цялостна характеристика на периода са все още твърде ограничени и се основават на избрани групи от паметници.

Първата глава очертава и характеризира териториалната рамка, в която са се появили паметниците на материалната култура - физико-географските особености, селищната система през VII век. Авторът отделя специално внимание и на проблема за местоположението на Онгъла въз основа на три групи паметници - писмени, археологически и нумизматични. Той се спира на въпроса за новата роля на комуникациите след образуването на държавата и промяната в значението на старите римски пътища.

Във втората част на труда Р. Рашев разглежда обитаемите структури - аулите през периода VII-IX век. Най-голямо внимание логично е отделено на столичния аул Плиска като основен паметник на българската езическа култура. При това са разграничени два основни строителни периода: периодът на дървено-земленото строителство и този на каменното строителство. За първия период е било характерно формирането

на столицата в две обитаеми зони - централна, с постройките на ханската резиденция и периферна, съставена от няколко сателитни селища. Според Р. Рашев специфична особеност е включването в рамките на първоначалното вътрешно укрепление на жилищата-полуземлянки на обикновеното население, което доказва, че територията на ханската резиденция тогава не се е схващала като сакрално пространство. Периодът на каменното строителство има два подетапа - до и след 811 г., когато биват опожарени първите каменни сгради в Плиска. Анализирано е устройството и функциите на Крумовия дворец до пожара, както и изграждането на първите подземни съобщителни галерии като оригинална черта в планировката на Плиска. Етапът на каменното строителство след пожара е белязан от изграждането на каменна крепост, заменила дървеното укрепление, както и на дворцова постройка. На базата на тези наблюдения Р. Рашев прави важен извод - той смята, че в Плиска е липсвало раннославянско селище - предходник на столицата и така преходът от дървено-землено към съвършено каменно строителство е явление, напомнящо монументализацията на ранноарабските резиденции. Разгледани са и останалите известни аули - в Хан Крум и Дръстър, като е направен сериозен опит за обща характеристика на аулите в езическа България.

Трета глава е посветена на занаятчийската продукция. Към групата на изделията от цветни и черни метали дисертантът е включил коланните украси и принадлежности. Най-разнообразна група занаятчийски изделия обаче са накитите и аксесоарите за тяло - обеци, пръстени, амулети, издаващи ясни връзки с византийската и аварската група накити. Специално внимание е обърнато на керамиката - разгледани са 4 групи съдове, като авторът поставя акцент на датиращия орнамент на съдовете от подгрупа А III. Следващата глава проследява погребалните и поминални обреди и съоръжения през езическия период като са анализирани данните от новопроучените през последните десет години некрополи. Установена е сравнително единна обредност при некрополите с трупоизгаряне, характерна за славянския погребален обред. Значително по-голямо разнообразие е отчетено при двуобредните некрополи - тук дисертантът е привлякъл нови примери от Хитово, Ножарево, Върбяне, Правенци и др., като в некрополите е установена серия от тризни в пространството между гробовете. Освен това Р. Рашев е приложил и антропологичен анализ, потвърждаващ кръговата деформация на черепите. Предпоследната част на труда представя изобразителните паметници с нехристиянски сюжет, дълго време разглеждани тенденциозно - Мадарският релеф, паметници на металопластиката - сребърната чаша на жупан Сивин, съкровището от Наги сент Миклош, както и многобройните рисунки-графити.

Последната глава е посветена на надписите, знаците, печатите и нумизматичния материал. Най-значима съставка на българската езическа култура според Р. Рашев съставляват първобългарските надписи на гръцки език. Той защитава тезата, че първият Мадарски надпис е от времето на хан Крум. По-нататък разглежда надписите на тюркски език и знаците. Анализирани са и българските оловни и златни печати и медальони - на хановете Тервел и Омуртаг, отразяващи стремежа им за изравняване с византийския василевс.

Принос на настоящия труд е цялостния обзор на всички категории археологически паметници, отнасящи се към дохристиянския период на Първото българско царство. Коригирана е атрибуцията на някои архитектурни и изобразителни паметници, направен е опит за нова периодизация на градежите в Плиска. Р. Рашев обосновава тезата за единство в материалната култура на езическа България при паралелното съществуване на четири етнически групи население.

На 4. 10. 2001 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен "доктор на историческите науки".

Анка Данчева-Василева. Пловдив през Средновековието.

Дисертация за получаване на научната степен "доктор на историческите науки". София, 2001.

Структурата на дисертацията включва: увод, осем глави, обединени в два основни дяла, приложение с имената на града през вековете и библиография.

Изследването проследява историята на Пловдив в продължение на близо 11 века. В увода авторката е изяснила хронологическите граници на разглежданата тема и ролята на град Пловдив в политическата и културната история на средновековната българска държава. Анализирани са и две важни изследвания на гръцката историография по въпроса - на К. М. Апостолидис и на Т. Влахос.

Първата глава на дисертацията е посветена на историята на Пловдив от началото на IV до началото на XI в. Отделено е внимание на бурните процеси през IV в., свързани с прехода от късната античност към средновековието. Разгледани са основно големите славянски нашествия от средата на VI-VII в, както и включването на Пловдив в пределите на българската държава през 836 г. Във втора глава от същия дял са обхванати събитията от втората половина на X до края на XII в, като се акцентира на Третия кръстоносен поход, предвождан от император Фридрих I Хоенцолерн и извършените по това време погроми над града. Последната част на първи

дял включва политическата история на Филипопол през XIII-XIV в. А. Данчева-Василева се е спряла на някои спорни въпроси и неясноти около управлението му през първите десетилетия на XIII в. Отделено е място и на проблема за падането на града под турска власт, като за по-достоверни източници по въпроса тя приема византийските хроники.

Втори дял от разглеждания труд има претенцията да обхване всички страни от живота на средновековния Пловдив - гражданска и църковна администрация, духовно и материално развитие. В началото е разгледано присъствието на града в административната система на Византия и по-късно - на България. Изказано е мнението, че темата Филипопол се е появила в началото на XI век. Етническият състав и демографските промени са отразени във втора глава. На базата на археологически данни е откроена и ролята на еврейския етнически компонент в Пловдив през V-VI в. Етническата картина особено се е усложнила след набезите на печенеги, кумани през XI-XII в., както и с появата на западноевропейски преселници, за което свидетелства документирания Латински квартал в града.

Трета глава от дял втори е посветена на религиозните учения и ролята на църквата във Филипопол. Детайлно са разгледани както езическите култове - тракийски, малоазийски, така и утвърждаването на християнството в региона. Специално внимание е отделено на църковното строителство - храмовете "Св. Георги", катедралния храм "Св. Богородица", "Св. Марина" и др. В четвърта глава е направен сериозен опит за пресъздаване на топографското развитие на града през Средновековието. Представен е римският Филипопол (I-III в.) с укрепената му цитадела и ортогоналната улична система. За облика на града през IV в. е акцентирано върху крепостната стена, повтаряща трасето на тази от II в. Изтъкнати са и някои специфики - като напр. липсата на археологически пласт от VII-X в. Последната глава съдържа информация за пътищата, минавали през Пловдив през разглежданата епоха. Описани са и няколко пътя, открити при археологическите проучвания: Филипопол-Хисаря; Филипопол-Берое, Ескус-Филипопол и от Филипопол през Родопите за Егейско море.

Принос на настоящия труд е цялостното изследване върху средновековната история на Пловдив. Направена е много задълбочена характеристика на арменското присъствие в града и на ролята на павликянската община.

На 15. 11. 2001 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната степен "доктор на историческите науки".

Нарцис Торбов. Тракийско въоръжение и снаряжение от късножелязната епоха между Дунава и Балкана (III–I в. пр. Хр.).

Дисертация за получаване на научната и образователна степен "доктор". София, 2001

Дисертацията се състои от увод, три глави, заключителна част и каталог с 517 каталожни номера. В уводната част авторът обосновава хронологическите рамки на разглежданата тема. Основна цел на изследването е подробният анализ на тракийското въоръжение в района между Дунава и Балкана, както и изготвянето на пълна класификация на това въоръжение. Именно на тази цел са посветени първите две глави от дисертацията.

Разгледани са основните форми на тракийското въоръжение - мечовете, чиято поява е свързана с келтското нашествие на Балканите. Разграничени са два типа - среднолатенски, използвани от втората половина на III в. пр. Хр. до първата половина на II в. пр. Хр. и къснолатенски мечове - от края на II в. пр. Хр до I в. Н. Торбов обособява и съответните варианти на мечовете, според формата на острието на меча - слабо заострено или заоблено, и на сечението на металната част на ръкохватката - правоъгълно, ромбовидно или обло сечение. Друг вид въоръжение е представено от ножовете. И за тях е приложена подробна класификация в зависимост от съставните части на кривия тракийски нож.

Специално внимание авторът отделя на върховете за копия и на накрайниците (сауротери). Дисертантът разделя върховете за копия на три типа: листовидни, четириръби, преминаващи в листовидни и четириръби. От своя страна накрайниците също биват подразделени в два типа - къси конични накрайници с конична форма и издължени накрайници с втулка. Н. Торбов се спира и на апликациите от щит. В зависимост от формата им ги разделя на два типа: тип I - метални пластинка, дъговидно извита в средната си част и тип II - с изпъкнала средна част и кръгла периферия (умбо от щит). Анализирани са и двата открити в Северна България шлема, които имат келтски произход.

Втората глава представя класификация на воинското снаряжение. Разгледани са токите за колан, които авторът разделя в два основни типа - оформени като рамка и с формата на издължена метална пластина. Той се спира и на откритите в Северна България колани-верижки. Твърде важни в групата на воинското снаряжение са юздите, датирани от III в. пр. Хр. до I в. Основният класификационен принцип е наложен от практическата употреба на екземплярите. При тип I краят на лоста на юздата е извит като кука, а при тип II единият край на лоста е оформен като пръстен. Друга класификация на юздите е извършена според свързването на юздата с кожения ремък на

повода. Внимание е отделено и на шпорите като част от въоръжението през II–I в. пр. Хр. В зависимост от закрепването им към крака на ездача, те биват два типа: тип I - всеки край на шпората преминава в тясна шийка и тип II - краищата завършват с отвори, през които преминава ремък за захващане.

Последната глава е посветена на украсата на тракийското въоржение и снаряжение от III в пр. Хр. - I в. Дисертантът се е спрял подробно на уникалната украса на острието на меч от Паволче, Врачанско. Ножницата на този меч също се отличава с украсата си – представена е от растителни и зооморфни орнаменти. Украса от стилизирани дракони има и по ножниците на мечовете от тип II (къснолатенски). Според Н. Торбов украсата на ножовете, представена от изображения на птици е традиционна. Разгледана е и декорацията по намерените в Северна България острия за копия - къси врязвания и точки, подчертано е, че за този вид специфична е рибената кост. Пособена е украсата при коланите-верижки - направена е чрез очукване.

Принос на представения десертационен труд е подробният каталог и класификацията на воинското въоръжение. Прецизирани са датите на голяма част от познатите досега находки. Констатирани и анализирани са и чуждите влияния върху местното производство.

На 8. 11. 2001 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата научната и образователна степен "доктор".

Мария Узунова

The journal is published four times a year. It publishes papers and reports about archaeological sites and materials concerned with excavations in Bulgaria, as well as papers on problems of more general concern in the field of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sphragistics and epigraphy. The journal also presents concise information about important new finds and acquisitions of Bulgarian museums, book reviews, comments on temporary or permanent archaeological exhibitions, scientific life and news. Papers are published in Bulgarian, with a summary in English.

Notes for contributors

Papers should not exceed 36000 characters (20 standard typescript pages), including notes and bibliography.

References are to be made according to the so-called Oxford system. They are placed in brackets in the text and contain: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) or illustration(s); e.g. (Бонев 1998, 74), (Ivanova 1997, 5-14), (Игнатов 2000, обр. 4), (Hiller 1993, Abb. 8-10). The list of literature referred to is placed at the end of the text. It begins with the titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transcription is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The publications of each group are arranged in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (*а, б, в* etc. or *a, b, c* etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals are not abbreviated. If a monograph has been published in a series, the name and volume of the series are placed in brackets immediately after its title. If a paper referred to has appeared in a collection of studies or in a volume which forms part of a particular series, the title of the latter is preceded by "- B:" or "- In:", and followed by the other necessary information; e.g.:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - Antiquity, 39, N153, 1965, 6.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: Festschrift Rudolf Egger, I. Klagenfurt, 1952, 28-36.

Explanatory texts and remarks are given as footnotes.

Illustrations (graphic representations of good quality or black-and-white photographs) should be in judicious numbers. Everywhere in the text they are marked as "Figures" (Fig.). All of them are to be numbered with Arabian figures on the back side. An arrow on the same side points the top end. The texts to illustrations should be plain and informative. Representation of linear scale is desirable. Graphic illustrations should not exceed A4 format and should be susceptible to reduction. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. The components of compound illustrations are numbered with Arabic figures.

Summaries of papers and reports should be at the most informative and their length should form about one eighth of the original text.

Manuscripts are delivered on a diskette, in any WinWord version, together with a print and the illustrations. Special signs and symbols, if any, are to be inserted in the print and marked in colour. Only manuscripts in full completion are accepted.

The annual subscription for **Arheologia** is $33 US for all countires, including postage. The subscription price must be paid in advance to: Biochim Commercial Bank, Bulgaria, Sofia 1000, 12 Batenberg Str., Batenberg Branch, Swift Code 66084219, BIN 7308000000, Bank Account No. 3010043108 - Institute of Archaeology with Museum, Journal Arheologia.